

Благой Димитров

Давид Овадия

III
23259

Литературни анкети

Наука и изкуство

От поредицата литературни анкети са излезли досега:

Емилиян Станев — от Иван Сарандев

Ламар — от Михаил Тошков

Андрей Гуляшки — от Кети Бъклова

Александър Геров — от Катя Янева

Георги Караславов — от Стефан Коларов

Добри Жотев — от Весела Янева

Теодор Траянов — от Вера Балабанова

Чудомир — от Лилия Димитрова

Младен Исаев — от Стефан Коларов

Илия Воден — от Румяна Дамянова

Вичо Иванов — от Йорданка Стефанова

Калина Малина — от Бистра Ганчева

Крум Григоров — от Людмила Григорова

Генчо Стоев — от Драган Ничев

Давид Овадия

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1207 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
U.S.A.

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата:

акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. д-р СТОЯН КАРОЛЕВ, проф.
д-р ТОНЧО ЖЕЧЕВ, ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ, ст. н. с. ИВАН
САРАНДЕВ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

миср

III 23259

Благой Димитров

ЧИТАЛНЯ

Давид Овадия

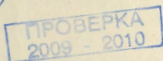
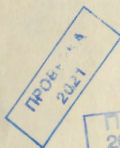
БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

София — 1983
ИЗДАТЕЛСТВО „НАУКА И ИЗКУСТВО“

М 5(1)4 - 4 Овдиз, Д. 4, 0

Благоев Димитров

Виза

III 23259
6180/
87

© Благоев Димитров Петров
с/о Jusaautor, Sofia, 1983

Индекс 82 Б

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

Давид Овадия познавам лично от 1953 г. Той не помни как бе поканен в един литературен кръжок на бул. „Руски“ 5, където тогава се намираше Славянският комитет, а сега е уютното кътче с белите пейки. Дойде младият партизански поет, тих като куршум в цевта, четохме му свои стихове и той взе, че хареса два реда от мен. Запомних добрата дума и вече не пропуснах да следя всичко, което излизаше с неговия подпис.

Четири години (след 1965 г.) с Д. Овадия бяхме колеги в Младежкото издателство (той очевидно ще се пенсионира като „комсомолец“). И по това време тръгнахме из планините. С раница на гръб. С усмивка на уста. Пирин. Рила. Стара планина. Средна гора. Родопите. Стотици километри сме изхождали пеша заедно. И неизменно се потвърждаваше впечатлението ми за неговата пословична мълчаливост: Отначало ме озадачаваше и бавността му. Чудех се що за партизанин е бил с тази си тромавост и непохватност. Но случи се да го видя на няколко пъти в истинската му същност: упорит и с рядко устойчиви нерви пред опасността! И бе естествено да помисля, че заекът би бил хайдушки главатар, ако бързината е единственото бойно качество.

Как работихме с Давид Овадия по книгата?

Срещяхме се на различни места, аз му задавах, общо взето, предварително обмислени въпроси, на които той отговаряше импровизирано. Между нас стоеше включеният касетофон.

Животът и творчеството на Д. Овадия са благодатни за книга. Дете на работническо семейство. Участник в съпротивата — партизанин. Фронтowi кореспондент. Студент на самоиздръжка. Син, преживял тежка раздяла с родителите си. Разнообразно творчество. „Вечен“ редактор, непоблазен от постове. Поет с чист порив. Автор с неизкушена съвест.

Какви бяха трудностите в нашата работа?

Д. Овадия, отдавна написал и издал своята мемоарна книга, сякаш нямаше какво повече да каже за най-значителните

моменти от живота си. Казаното — казано. Неказаното — из-
бледняло в паметта. По начало той няма добра памет за под-
робностите. Живее по същество и помни същественото. Пък и
това негово словесно скъперничество! Дневници не си е водил.
Личният му архив е беден. В него не е оцеляло, кажи-речи, нито
едно писмо. Вестникарски изрезки без дати и чернови на изказ-
вания също без никакви координати. Изключение правят шест
ученически тетрадки с бележки по прочетени книги. Интерес
буди и малкото, саморъчно направено партизанско тефтерче с
непубликувани стихотворения.

Неблагоприятно се отразяваше на нашата работа и това, че
по същото време, когато аз търсех да записвам него, той гоне-
ше да записва своите нови герои: мъчните, храбрите, мина-
лите през вълчи зъби живи антонивановци! Често идваше
при мене, след като е бил при някой генерал или е дешифри-
рал в продължение на пет-шест часа вчерашен запис.

Но да се работи с Давид Овадия е преди всичко приятно.
Общуването с такъв човек е една школа, която утвърждава
отговорността към думата и те кара още повече да уважаваш
градивния подход към съвременните проблеми и явления.

Книгата е писана от 4. XII. 1979 г. до 25. IX. 1981 г.

ДЕТСТВО В ТРИ ГРАДА

Декември 1979 г.

— Роден съм на 1. XII. 1923 г. в гр. Кърджали. Родителите ми са дошли тук от Кавала след голямото преселение (след Първата световна война). Баща ми¹ работеше като експерт в тютюневата режия „Никотей“. А майка ми² беше домакиня. Винаги е била домакиня. Винаги е била заета само с кухнята, децата и дома. Тя е родила шест деца, от които сме останали само три момчета³. Аз съм най-малкият.

Смътно си спомням, че имах дядо⁴. Баба помня ясно.⁵

— Твоите незабравими случки от детството?

— Веднъж, като се возех върху стърчишката на една каруца, натоварена със сено и теглена от два вола, страшно ми се дощя да си пхна крака в колелото. И наистина го направих. Кракът ми започна да се върти заедно с колелото. Добре, че брат ми се развика, та коларят спря.

Това е един от кошмарите на моя живот.

Като дете много често се изгубвах. Останех ли без надзор, веднага хващах накъдето ми видят очите и всички се убиваха да ме търсят из целия град.

Един ден нашите ме вързаха в двора на „Никотей“ с някакво дълго въже. Снова от единия до другия край на двора, а не ми иде наум да се развържа и да избягам. Отпосле, като пораснах, често ми казваха — ту на шега, ту сериозно, — че след тоя случай винаги нещо ме е теглило далеч от дома.

Живеехме точно срещу медресето (турско духовно училище), което сега е превърнато в музей. На същата улица⁶ си играехме с децата. Играехме на стъклени топчета, на криеница, на чилик, на апаши и стражари. Често се водеха и опасни „битки“ между нашата и съседната махала.

Като през мъгла виждам родната къща. Ние, децата, спяхме в една стая. Вечер се събирахме около баба. Слушахме с интерес нейните приказки, най-обикновени, но тогава не разбирахме това и те ни се струваха най-хубавите.

В Кърджали изкарах първо отделение. То не ме затрудни никак, защото покрай по-големите си братя предварително се бях научил да чета.

Настъпи голямата криза. Баща ми остана без работа и ние се преселихме в София, където наехме квартира на ул. „Пиротска“ (сега „Жданов“).

Постоянна работа не се намираше лесно и в столицата. У дома все нямаше пари. Непрекъснато баща ми правеше заеми. Семейството ни изпадна много. Просто гладувахме. Тук, на новото местожителство, започнах второ отделение. И още първите дни след като пристигнахме, аз се изгубих. Трябва да кажа, че имам една такава особеност: щом се установя някъде — било у нас, било в чужбина, — веднага бързам да изляза. Така направих и тогава. Тръгнах по първата пресечка, завих по втората, по третата и накрая се загубих. За щастие бях запомнил адреса и някакъв човек ми помогна да се прибера.

Другото ми произшествие на „Пиротска“ насмалко щеше да завърши трагично. Всички деца имат лошия навик да се катерят по покриви и тавани. Аз също. И веднъж се оказах на покрива. А къщата — шестетажна. Че като се подхлъзнах! Едва се задържах на перваза.

Тъкмо бях изкарал второ отделение, когато пак трябваше да се преселваме. Тоя път — в Пловдив.

С Пловдив е свързан целият ми съзнателен живот. Сменихме няколко квартири и накрая се установихме на бул. „Цар Освободител“ № 36. Баща ми постъпи в тютюнев склад и дълго се задържа в него като майстор, а по-късно, в навечерието на войната, се пролетаризира и стана обикновен работник. Аз съм ходил в тоя склад да му нося храна. Още пазя в архива си една непубликувана поемка „Тютюневият склад“.

Училището се оказа точно срещу квартирата ни; тръгвам, като удари звънецът, и винаги през междучасията мога да си прескачам до нас.

За нашето възпитание се грижеше главно баба. Тя много се сърдеше, като види, че чета книжки, вместо да си уча уроците. Затова обикновено четях вечер, когато баба заспи. Честейки денем, трябваше да скривам книгата под някоя тетрадка.

Най-строго обаче с мен се държеше баща ми. Когато бях в трето отделение, той ми купи ново костюмче със златни копчета. Всички ми се възхитиха, като го облякох. Излязох на улицата да се похваля пред моите другарчета и най-вече пред момичетата, разбира се. Поперчих се и веднага се включих в играта на апаши и стражари. Едно момче ме подгони, хвана ме

за палтенцето и го скъса. Като се прибрах у дома, баща ми много се ядоса и ме би. Даже поиска да ме затвори в мазето. Но мама го склони да ми прости.

Майка ми беше изключително добра. Не помня да е вдигала ръка да удари някого от нас. И когато татко, суров човек, посягаше, тя винаги ни защищаваше. Тя дори криеше от него някои наши постъпки и понякога сама си изпащаше.

— Не проявяваше ли майка ти предпочитание към някое от децата?

— Във всяко семейство родителите се стремят да бъдат еднакво справедливи към децата. Но практически това не всякога се получава. Понеже бях най-малкият, мен като че ли ме глезеха.

— А как се обяснява твоето насочване към литературата? Има ли във вашия род някой преди теб „с такава закваса за квасен“? Да се е рисувало у вас, да се е свирело на някакъв инструмент, да се е майсторяло?

— Не си спомням да се е вършело нещо такова около мен в детските ми години. Не знам майка ми и баща ми да са проявявали някакво отношение към една или друга форма на изкуството. У нас най-често се е говорело за хляба, който все не достигаше.

Грижите по прехраната лежаха преди всичко върху плещите на баща ми. Обикновено той се връщаше от работа уморен и изнервен. Беше интелигентен човек, притежаваше една своеобразна култура. Аз обичах да разговарям с него.

По събитията през 1923 г. баща ми е бил арестуван, но скоро освободен. У нас се получаваха македонски списания, които отначало не можех да чета и само разглеждах снимките на някакви брадати мъже с пушки и ножове.

Какво точно е било отношението на баща ми към македонските комити — не мога да кажа. Допускам, че им е симпатизирал, а може и да е имал някакво лично участие в тяхното движение.

Прогимназия учих в училище „Андрю Карнеги“.

— Какъв е тоя Карнеги?

— Някакъв американски благотворител.⁷ Не знам по какъв случай е подарил на пловдивчани това училище. То се намира в центъра на града и сградата му е добре запазена до днес.

— Как се учеше в прогимназията?

— Не бях нито силен, нито слаб ученик.

— Насочван ли си от вашите към някаква професия?

— Не, у нас не се говореше изобщо какъв трябва да станеш. Е, баща ми забелязваше моето влечение към езиците и, мисля, тайно се гордееше с мен. След като свърших прогимназия, от само себе си възникна въпросът да продължа по-нататък. Това, че нямаше средства, ни най-малко не намаляваше желанието на баща ми да се учим. . .

Нашето семейство беше типично старовремско семейство.

Интересно е, че роднините ми по майчина линия — три лели и един чичо, бяха все такива — добродушни, наивни, меко-сърдечни.

Съвсем други бяха роднините по бащина линия. Все един упорити характери, властни, енергични, понякога зли.

Майката на баща ми — баба — до края на живота си (а тя живя дълго) тормозеше мама. Типично отношение между свекърва и снаха в старото семейство.

Двете сестри на баща ми бяха красиви и силни жени — с остър език, природно интелигентни, независими характери.

— Не се ли досещаха твоите родители, че се занимаваш с конспиративна работа?

— Те още нямаша представа за борбата, особено майка ми. Пред нея съм носил у нас машини и съм преписвал позиви. Веднъж и циклостил занесох. Възползувах се от добрината ѝ, от нейното доверие в мен. Дойдат другари, нелегално събрание правим, а на майка ми казвам, че сме се събрали да се повеселим или уроците си да учим заедно. И тя никога не се досещаше що за сборки са това. Лъжех я, но това не е престъпление за онова време. Беше необходимо. Нямаше друг начин.

И, да си призная, на мен ми беше много мъчно за майка ми, когато отидох в Балкана. Често си мислех за нея. Аз съм наследил някои черти на характера ѝ.

Тежко ми беше и да се разделя с майка ми, когато през 1948 г. те тръгнаха за Израел. Аз ги изпратих до Варна. Някои изселници заминаха с влак през Италия, а моите — по море. И отидох да ги изпратя. Само аз от семейството останах. Майка ми, баба ми и баща ми заминаха тогава. Големият ми брат беше тръгнал преди това.

Тежка беше раздялата ни. Във влака успокоявах майка относно моя по-нататъшен живот. Тя, общо взето, се владееше, може би не разбираше, че няма да се видим повече, може би допускаше, че след време ще ги последвам. И майка ми, и баща ми, както всички изселници, хранеха големи надежди, че в Израел ще се наредят. Илюзии! Четиридесет хиляди души

заминаха от България. Аз не одобрявах изселването. Нито тогава, нито сега. Трябваше според мене да се направи нещо, за да се предотврати масовостта му. Но всичко ставаше по някакви съображения извън нас. Времето не потвърди тяхната правилност.

Аз през 1951 г. успях да ги посетя. Пътюм, на кораба, написах няколко стихотворения: за морето, за Вапцаров. В Израел пък написах цял цикъл, но не излезе сполучлив.

— Как завари вашите там?

— Не бяха добре. Живееха в един бараки тогава. Получаваха някакви помощи. Само брат ми работеше и той ги издържаше.

— В стихотворението си „На мама по повод смъртта на баща ми“ ти казваш:

Той бе несправедлив, той беше груб и мрачен!

Но как го ти обичаше, туй зная само аз...

— Баща ми наистина имаше тежък характер.

— От тежкия живот навярно. Как с две ръце се храни шестчленно семейство!

— Много пушеше. Страстен пушач. И пиеше. Не прекалено, не бе пияница, но здравата пушеше. Може би защото целият му живот мина по разни тютюневи складове. И оттук у мене това отвращение към цигарите.

Какво друго за баща ми?

Той смяташе, че Христос е най-големият комунист, че идеята за социализма е много стара.

— Беше ли религиозен?

— Не бих казал, че е бил религиозен, но ходеше понякога в синагогата. Ние с него сме говорили на тая тема. Той обичаше да разговаря с мен. Това обикновено ставаше вечер, когато се е върнал от работа с по-малко грижи. Отпускаше се в такива минути. И ми е казвал: бог може и да няма, но все има някаква сила! Това е своеобразен пантеизъм.

— Имаше ли баща ти приятели?

— Да, и то много. Пак такива — от неговия бранш хора. В тяхната среда той изпъкваше с начетеността си, със своя усет и умение да тълкува социалните проблеми.

— Някои случки от вашите взаимоотношения?

— Преди Девети баща ми се боеше малко заради мен. Веднъж ме хвана с позив и страшно се изплаши. Щял съм, вика, да ми запала къщата. Опитах се да го успокоя — уж съм намерил позива на улицата, но той не ми повярва. Усети че съм затаил по-надълбоко в тая работа. Помнеше сеп-

темврийските събития от 23-а и знаеше накъде водят подобни конспирации. И след тоя случай започна да ме наблюдава по-внимателно.

Дадох си дума да съм по-предпазлив занаят, но ето че скоро стана нов гаф. Тогава отговарях по ремсова линия за „техниката“, печатах на циклостилни листове позиви. С един другар (познавах го, без да му знам името) имахме уговорено време за срещи. Той идваше у нас, аз го срещах на вратата и му давах готовия позив, а от него вземах новите материали за преписване. Обаче веднъж се случи недоразумение. Човекът идва не в определения час. Мен ме няма в къщи. Излиза баща ми:

— Кого търсите?

— Търся сина ви.

— Аз имам трима сина, кого от тях?

Другарят измъкнал нещо и си отишъл.

— Какви са тия хора, дето те търсят? — попита ме сетне баща ми.

— Мой приятел! — казвам.

— Какъв приятел, като не ти знае името, пък е и доста по-голям от тебе?!

Вярно, човекът беше седем-осем години по-възрастен от мене. И той не знаеше името ми, както изисква конспирацията, но знаеше къде живея; ако го заловят и не издържи в полицията, ще ги доведе право в квартирата! Ето защо баща ми тоя път още повече се разтревожи.

— Не разбра ли по-късно името на нелегалния другар?

— Видях го на 10 септември 1944 г. И той също беше станал партизанин, но в друг отряд. Зърнахме се за миг-два на големия митинг, спомнихме си случилото се и пак не си казахме имената.

— Кога вашите са разбрали, че си отишъл партизанин?

— Оставих за тях кратко писмо, което един приятел трябваше да пусне под вратата у нас на другия ден след моето заминаване. Пиших им, доколкото си спомням, следното: скъпи родители, аз отивам, надявам се да се видим, но вече свободни! За другото те са се досещали сами.

— След като ти замина, властта веднага ли е научила това и как се е отнесла с баща ти и майка ти?

— Полицията не е успяла да разбере веднага за бягството ми. След две седмици от Пловдив излиза нова група. Тя е разкрита. Двама биват заловени и убити. Тогава са арестували моите родители и двамата ми братя. И седем дни са ги

държали в полицейската инспекция. Тормозили ги, питали къде съм, но какво са могли да кажат те!

— Не са ли ги карали да подписват някаква декларация?

— Нищо не са подписвали. А някои родители са били заставяни или пък сами са се отричали от синовете си. Знаем партизани, които бяха много огорчени и се сърдеха на близките си за подобни декларации.

— Но това са били формални думи!

— Абе, формални, формални, но все пак... Тези случаи са трудни за преценка.

— Като слязохте от Балкана, веднага ли успя да се видиш с вашите?

— Ние получихме нареждане на Девети септември цялата бригада да слезем в Пловдив. Точно на Девети вечерта бяхме в града. Не стана нужда от бойни действия. Властта капитулира без сериозна съпротива. На десети сутринта вече марширувахме из шумните многолюдни улици. Цветя. Лозунги. Тогава се видях с майка ми.

— Как точно стана това? Ти ли я откри, тя ли първа те видя?

— На 9 срещу 10 септември ношувахме в училище „Йордан Йовков“. Към обед, на манифестацията из града, чух тя да вика моето име. Влезе между редиците и така се срещнахме. Аз не можех да напусна строя.

— Баща ти нямаше ли го?

— Него го нямаше. След два-три дни отидох у дома да ги видя всичките. Много работа имаше тогава и не беше възможно да се ходи в къщи. Аз дежурех пред един участък. Като се прибрах у нас, то беше голяма радост, разбира се.

— А баща ти как се държеше?

— След Девети той имаше известен респект от мене. Гордееше се, но у него остана и едно огорчение: бях партизанин, нашата власт беше победила, а той продължаваше да си бъде най-обикновен работник въпреки своя богат опит на експерт по тютюна.

— Не те ли е подсещал да направиш нещо?

— Какво можех да направя? Да не мислиш, че като взехме властта, бяхме всесилни? Имаше опозиция, няколко партии, не бе проведена национализацията... Аз самият ходех няколко месеца с брич и войнишка куртка, ученическата си шинела бях дал на друг партизанин. А шубата на баща ми заедно с друг багаж скрихме в едни храсти, като се спускахме към Розовец на 6 септември. И никой от нас не се върна да си потърси дрехите — нали слизахме в Пловдив и „всичко е наше!“

Оказа се — нищо не е наше. Добре, че един приятел — съпартизанин, измъкна и ми даде някакъв войнишки шинел, който навлякох.

Не получавах и никакви пари тогава, макар че работех вече в окръжния комитет на РМС — в агитпропа (ходех по събрания и митинги, пишех статии, обикалях селата...). Към окръжния комитет имаше уреден стол — там се хранех, какво повече?

ГИМНАЗИСТ

Март 1980 г.

— В гимназията постъпих през 1936 г. В Първа мъжка гимназия^{*} „Александър I“, в IV^а полукласически клас.

— Как ти вървеше учението? Към кои предмети проявяваше интерес и кои не ти се отдаваха?

— В гимназията, общо взето, бях силен ученик. Не очаквай да кажа, че любим предмет ми е бил българският език. Обикновено уроците по литература са скучни; чувството, че си задължен да изучаваш произведенията, елементарният анализ, който им се прави, са отблъснали много хора от прозата и поезията.

На мен особено ми допадна латинският език. Докато за повечето ми съученици той беше най-неприятният и скучен предмет, аз с удоволствие четях и превеждах латинските текстове, дори правих и опити да говоря. Преподаваше ни един белоемигрант — Фетов. На 9 септември той се самоуби в гробищата. Изглежда, уплашил се е, че ще му търсят сметка за някакви стари прегрешения.

По руски ни преподаваше друг белоемигрант — Сучко. Той изчезна някъде, след като почна войната. Казваха, че отишъл на Източния фронт. Какво стана с него, не ми е известно.

Сучко беше строг, педантичен преподавател. Караше ни да учим наизуст стихотворения и поеми от руската класика. И което съм научил тогава, помня го и днес! Често рецитирах в клас, а Сучко благосклонно се усмихваше. От тези години води началото си любовта ми към Пушкин, Лермонтов, Гогол, Чехов, Тургенев, Толстой, Достоевски.

Олга Веселинова ни преподаваше пък по френски. Тя ни беше и класна наставница. Аз усвоявах уроците при нея без особени усилия и винаги в края на срока получавах шестици.

Бях силен ученик и по математика. Преподаваше ни Мав-

родиев, много енергичен човек. Той е укривал Георги Йовков и други нелегални другари.

Комунист изглежда, че беше и учителят ни по ботаника и зоология (забравил съм името му). Само че на мен по тези предмети никак не ми вървеше. Нали съм градско чедо, не можех да различа ръжта от пшеницата, а той беше много взискателен.

Направо слаб ученик бях по пеене и рисуване. По пеене дори една година се явих на поправителен изпит.

— За кои други учители си спомняш сега?

— Една година — мисля, че беше в пети (сега девети) клас — ни преподаваше Ради Христов. Здравеняк, с буйни коси. Той също държеше връзка с учениците-ремсисти. По време на урок имаше навик да се отвлича от темата и да разправя преживелиците си.

След победата се виждахме няколко пъти с Р. Христов, беше чел мои стихове и се гордееше, че съм бил негов ученик.

В по-горните класове на гимназията изучавахме психология, логика и етика. Преподаваше ни Иван Иванов. Ние, ремсистите, нагълтали се с марксистическа литература, често предизвиквахме спорове, задавахме въпроси, „оборвахме“ неговите идеалистични схващания. Той се считаше ремкеанец, очевидно под влиянието на световноизвестния наш философ Димитър Михалчев, пръв ученик на Ремке.

— В твоя архив намерих шест ученически тетрадки, с бележки по прочетени книги. Бележките са започнати на 20. XI. 1939 г., а са прекъснати на 10. IV. 1941 г. Направих малка сметка: за една година и шест месеца си прочел и конспектирал точно 72 книги.⁹ Откъде у тебе идеята за тия записки?

— В пети клас, не помня вече по чие влияние, тогава мнозина водеха дневници, започнах да записвам впечатленията си от прочетените книги. Известно време водех и дневник, но после се отказах. Ползата от ученическите бележки е тази, че си припомнях прочетеното и се приучвах да излагам мислите си.

— Как си запомнил Пловдив от ученическите години?

— Ние живеехме в квартал Мараша, до Бунарджика. С другарите от РМС, освен че водехме организационен живот, бяхме и в една компания. Любимо място за разходка ни беше булевардът пред Бунарджика — „Цар Освободител“ (сега „Руски“).

Обичам стария Пловдив. С тесните криви улички. С калдъръмите. С тия самобитни къщи, от които те облъхва една топла доверчивост.

— Ставах ли тогава панаири в Пловдив?

— Да. Помня първия, на който се представи със своя палата Съветският съюз. Това бе през 1940 г. С какво вътние отидохме на тая изложба! Тогава гледахме няколко съветски филма: „Пътният лист на живота“, „Чапаев“, „Петър I“, „Тринадцать“, „Свинарка и пастир“, „Волга-Волга“. Съветските филми изиграха огромна роля за възпитанието на нашето поколение.

— Къде извън Пловдив сте ходили с училището?

— Понякога правехме излети до Царския остров, до хижа „Здравец“ в Родопите, до Бачковския манастир. Тъй се запознах с много нови другари. Нашата дружба вървеше главно по ремсова линия и затова в известен смисъл приятелският кръг бе затворен.

НАЧАЛОТО

Април 1980 г.

— Би ли могло да се приеме, че твоите записки по прочетените книги са един вид начало на литературната ти дейност?

— Осъзнатият ми интерес към творчество се събуди някъде в пети клас. По това време ми хрумна да напиша едно стихотворение. Посветих го на моя съученик Владимир Захарев. Ние бяхме приятели с него. Все заедно се връщахме от училище. По цели вечери сме спорили — ту за учението на Толстой, ту за Ницше. Стихотворението естествено беше слабо.

Друга моя начална творческа изява бе едно ръкописно вестниче, което пълнех сам със стихове и статии и ги четях от катедрата през голямото междучасие.

— И те слушаха?

— Трябва да кажа, че нашият клас беше съставен от много будни младежи. В гимназията имаше разни художествени и научни кръжоци. Изнасяха се реферати. Провеждаха се дискусии. Издаваше се и списание — „Ученически подем“. В него аз поместих своя статия за модернизма. Беше доста повърхностна, но направи впечатление, защото все пак казваше нещо ново и интересно. И в Смесената гимназия се появи списание — „Ученически полет“. Там пък писах за Джек Лондон: обявявах се против неговия индивидуализъм, като му противопоставях идеята за колективизма и борбата.

— Аз прочетох тази статия и целия първи брой на „Ученически полет“¹⁰. Скромно, но крайно любопитно списание! Позволи ми да се възхитя от хората, които са го издавали, и да

те попитам: сравними ли са сегашните ученици с учениците от твое време?

— По мое време някои от учениците на 16 години бяха, така да се каже, професори. Мисля, нека ми бъде простено, че по култура, по дълбочина на мисълта никои младеж днес не би спечелил едно съревнование с ремсистите. Нас борбата ни задължаваше да проявяваме интерес към културата, да умножаваме знанията; те бяха наше оръжие против врага.

— Да продължим разказа за литературното начало.

— В първите си стихотворения аз отразявах моите чувства, моите преживявания. Сега, като ги чета, виждам, че са елементарни, но те все пак изразяват настроенятия ми през онези години. Съчинявах ги наизуст. Никъде не ги записвах. Помнех ги. И оттогава ми е останал навикът да съчинявам, като ходя по улиците. Дълги години след Девети „пиших“ и „обработвах“ нещата си все по същия начин. Всеки стих повтарям десетки пъти, докато намеря точния ритъм, точната дума.

Понякога се събирахме на другарски „журове“ и аз се осмелявах покрай чуждите стихотворения да декламирам и някое свое. Казвал съм например „Войната на Изток“, в което изразявах вярата си, че няма да паднат ни Москва, ни Ленинград, ни Сталинград. Другарите посрещаха и това, и другите ми стихотворения с възторг. И неведнъж отпосле съм си мислил за значението на поезията. Хората, които споделят чувствата и мислите на автора, възприемат творбата му без много-много да гледат художествената ѝ страна. И това може да заблуди автора, ако няма самокритично чувство. Може да си въобразиш бог знае какво, а в същност да си написал глупост. Както и да е. Продължавах да съчинявам. За смъртта на моя ремсов отговорник. За повторното завземане на Ростов от Съветската армия. За партията.

Като излязох в Балкана и се слобихме с машина, аз написах някои от моите стихотворения и ги подредих в едно тефтерче с черни корици. Стихотворението ми за партията е подражание на „Към партията“ от Христо Радевски. Аз го декламирах пред партизаните. Декламираха го и други другари. То продължи да се изпълнява и след победата. По забави и вечеринки. Казвах го, без да знам кой му е авторът.

— Кога, къде и при какви обстоятелства видя за пръв път писател?

— За съжаление първото ми впечатление е не от жив писател. Бях ученик в четвърти клас, когато ни съобщиха, че е починал в Хисаря Йордан Йовков. Всички ученици излязохме

да посрещнем ковчега. Още не бях чел цялото му творчество, познавах само отделни разкази, но този спомен заседна дълбоко в моето съзнание.

— Преди Девети не съм имал контакти с писатели. Много четях, но не познавах нито един писател.

— Не е ли идвал някой в училището ви на литературно четене?

— Нямаше тогава такива неща. Поне в Първа мъжка гимназия не помня да е идвал писател. Може в града да е имало някое четене, но аз не знам и не съм ходил на подобни сбирки. Тази форма на общуване между писатели и читатели се разпространи след победата.

— Като пишеше първите си стихотворения, съзнаваше ли, че с това се насочваш към литературното поприще?

— Не съм дори помислял! Аз само исках да изразя това, което ме вълнува. Първите ми опити бяха подражателни, елементарни, схематични.

— Кои поети са ти влияли по това време?

— Преди всичко първенецът на нашата поезия Христо Ботев. Не мога да си представя български поет, който да не е бил закърмен с Ботевите стихове. Влияли са ми и Димчо Дебелянов, и Яворов, и Смирненски. Много техни неща знаех наизуст. Изобщо аз изучавах всички стихове, които ми допадаха.

На нашите срещи и „журове“ през 1941—1942 г. започна да се рецитира Никола Йонков. (Така, с това име, излезе стихосбирката „Моторни песни“.) Помня, на една забава чух за пръв път стихотворението „Двубой“. То ми направи изключително впечатление. Още са ми в главата тия първи стихове за живота. И веднага след забавата успях някак да се сдобия с Вапцаровата стихосбирка. Тя беше истинско откровение за мен.

Значи, преди да отида в Балкана, може да се каже, че Вапцаров бе ми станал любимия поет. И затова, когато научих за неговия разстрел, бях като зашеметен. Не по-малко ме учудваше и фактът, че един такъв поет като Вапцаров се е занимавал с конкретна бойна дейност. Примерът на Вапцаров в това отношение е интересен. Ние имаме и други поети, които участваха в движението и загинаха. Но те не бяха изявени приживе, тяхното творчество стана известно след победата.

Известно е, че в дългогодишната борба на Партията против фашизма участвуват много български писатели. Имало е създадена партийна организация, която е изиграла голяма ро-

ля за пропагандирането на прогресивните идеи, за привличането на масите, особено на младежта, към делото на Партията.

— Участваха ли някои от тях в партизанската борба?

— Не зная по какви причини, но нито един що-годе проявен писател-комунист от преди Девети септември, не е станал партизанин! Не е ли поставян такъв въпрос пред тях? Ако имаше писатели сред партизаните, те не само щяха активно да участвуват в културния живот на отрядите, но и след победата щяха да напишат вълнуващи произведения за партизанската борба. Не е така в другите страни с развито партизанско движение!

Често и при най-различни обстоятелства сме спорили с другари дали поетът, писателят трябва да участвува практически в борбата. Веселин Андреев в едно стихотворение казва, че поетът трябва да участвува, че ако падне — неговата кръв ще заблести като поема. А доста младежи, чувал съм, негодуват, загдето е допуснато да загине Вапцаров. Същото се отнася и за Цветан Спасов, който е един от най-силните ни партизански поети. Но ако не бяха в борбата — нито Ботев, нито Гео Милев, нито Вапцаров, нито Цветан Спасов щяха да са това, което са днес.

— Бойка Вапцарова ме подсети да те питам за онези две **тефтерчета**, които си донесъл от Израел!

— Случай е такъв. Когато през 1951 г. отидох да видя нашите, срещнах там Алберт Бени, журналист, занимавал се малко и с литературна критика. Той ми съобщи, че имал у себе си две **тефтерчета** на Вапцаров, и ме помоли да ги върна в България.

— Как са попаднали у него?

— Някой от близките на Вапцаров му ги е дал: дали майката, дали братът, дали жена му — не знам, — не помня какво точно ми каза. Изглежда, че тогава те не са подозирали каква ценност представляват двете **тефтерчета** с юношеските стихотворения на Вапцаров. По онова време критиката не оценяваше поета както подобава, както това направи по-късно.

И като се прибрах, още при първия случай показах двете **тефтерчета** на моите колеги (Климент Цачев, Иван Радоев, Станка Пенчева...). Най-ценния подарък, който носех от Израел. Те се почудиха. Дори се пошегуваха, че нищо да не напиша занаяпред, пак ще остана в историята на българската литература...

Тефтерчетата предадох на Борис Вапцаров. Обадох му се по телефона. Той дойде на другия ден и ги взе. Те сега се па-

зят във Вапцаровия музей в Банско, ако не се лъжа.

— Как си представяше личността на поета, преди самият ти да станеш поет?

— Още от най-ранна възраст, откакто започнах да се занимавам с литература, да чета поезия, много пъти съм мислил за конкретното съдържание, което изпълва думата поет. В моето съзнание беше изграден един образ на поет, от който и досега не мога да се освободя. Като се каже поет, винаги си представям Христо Ботев, хъша Ботев, немил-недраг. Неосигурен. Беден. Несретник. Представям си Димчо Дебелянов. Как е скитал из улиците бездомен. Как тихо е поел към фронта. Представям си болния Смирненски. Безработния Вапцаров. Изобщо у мен се беше изградил такъв образ на поет, който в едно или друго отношение е несретник. Не мога да си представя поета с огладена физиономия, да има шкембе, да бъде доволен. Разбира се, едно такова възприемане на поета е едностранчиво. Не е речено творецът непременно да мине през преизподията. Той би могъл да бъде творец и ако има нормално битие. Защо непременно гладен, бездомен, безработен? Днес народната власт полага големи грижи за хората на изкуството. Това е положително явление. То заслужава да се приветствува. Но не се ли увеличае понякога? Не отидоха ли твърде далеч някои от нашите поети? Не се ли сляха тези някои с еснафа в своя стремеж към благополучие? Не е ли странно за поета да живее в прекалено луксозен апартамент, да притежава вила, лека кола? Може да съм старомоден, но това мен доста ме учудва. Тоя тип поет противоречи на мой идеал.

И нима е нормално да се живее от някакви контрактиции, да се вземат пари от разни организации, за да се напише нещо? Това никога не е било в нашата литература. Писателят да получава пари, за да пише! Ами той е длъжен да пише, неговата работа е такава. И трябва от своя си труд да живее. Кой е плашал на Вапцаров? На партизанските поети? Че да се върнем по-назад — чие вдъхновение се е заплащало?

Някои жанрове вероятно биха могли да се финансират, но поезията не търпи благодеяние. Тя е светая светих. И е най-истинска, когато нейният автор е в пълно съгласие със съвестта си. Ще ми възразят — ами социалната поръчка, ами гражданската ангажираност? Аз не разбирам социалната поръчка като социално осигуряване, нито гражданската ангажираност — като контрактиция.

Има и още нещо, на което много държа. Открай време

поетите, писателите изобщо, за мен са били нещо като учители, дори повече от учители. Винаги съм си представял, че писателят е изключително явление. Мисля, че голяма част от народа и сега високо цени личността на писателя. Това, което на друг човек може да се прости, на писателя не се прощава. Така е било в миналото. Така ще бъде винаги. Писателят трябва да е преди всичко личност. Най-малко на него приляга да е мижитурка, да ламти за власт, за постове. Друга, съвсем друга е природата на творчеството.

— Кои бяха литературните ти учители?

— Като ученик четях Байрон и Гьоте. Силно ме увличаха стиховете на Хайне. По-късно вече, когато влязох в РМС, аз се запознах с някои работи на Гео Милев. На едно наше неформално събрание някой бе донесъл поемата „Септември“, преписана цялата на ръка, с печатни букви. Тогава я взех, за да я прочета в къщи. Поемата ми направи неотразимо впечатление: с тази могъща сила на израза, с тия неочаквани алитерации, образи, с революционната си ярост.

На едно от първите места между четените в гимназията български поети трябва да назова Христо Радевски. Неговите стихове изиграха огромна роля за възпитанието на хиляди младежи. Особено пък стихотворението „Към партията“.

Ако перифразирам писаното за Иля Еренбург по повод военните му статии, може да се каже, че по сила и ефективност стиховете на Радевски се равняват на един партизански отряд.

Христо Радевски има едно не толкова известно и може би не толкова поетично стихотворение, което обаче на мен ми е особено скъпо. Защото е свързано с един мой спомен. Защото идеята му, сюжестът му се осъществиха в самия живот.

Веднъж съученикът ми Васил Киряков, който седеше на чина зад мен, ми подаде сгънато листче. Това бе стихотворението на Радевски „Игра“. Животът изправя един срещу друг двама приятели. Особено ми хареса краят:

Ние пак ще се срещнем, Сашка,
за последната наша игра!

Не мина много време и същият Васил Киряков, вече партизанин в отряд „Антон Иванов“, газеше дълбокия родопски сняг, следван от вражата потеря. А между преследвачите беше и един наш съученик, legioner, с когото те бяха приятели. И се срещнаха двамата за „последната игра“.

В гимназията прочетох за пръв път и стихосбирката на Никола Фурнаджиев „Пролетен вятър“.

Харесваха ми и стихотворенията на Славчо Красински, които бяха печатани в списание „Звезда“.

Ето това са българските поети, които тогава най-много четях. Те навярно са ми и влияли при първите стихотворни опити.

НЕ ПРОСТО ЧЛЕН НА НЕЛЕГАЛНА ОРГАНИЗАЦИЯ

Май 1980 г.

— Как стана ремсист, при какви обстоятелства, кой те въведе в тоя свят на идеализъм и жертвоготовност?

— Аз се проявявах като силен и буден ученик. Четях прогресивни книги, вземах участие в споровете в часовете по литература и психология, дружих с най-културните и издигнати ученици, между които, както по-късно разбрах, имало и ремсисти.

Илия Кръстев, ремсовият отговорник в класа ни, насочи вниманието си към мен. Започна често с мен да разговаря, на връщане от училище тръгнахме заедно, с една дума, както тогава се изразявахме, „ме вербоваше“. Той не срещна голяма трудност при мен, не стана нужда да ме убеждава в правотата на марксизма, да ми разяснява принципите на класовата борба и революцията — аз в това отношение бях подготвен и напълно узрял.

Вместо това Илия пристъпи директно към въпроса:

— С теб много пъти сме говорили — каза той, — че е необходимо да се води борба за ново, справедливо общество, за освобождението на работническата класа от гнета на капитала. Ако съществува организация, която си е поставила за цел да събори прогнилия строй, ти би ли се включил в нея?

— Разбира се — отговорих веднага, без да ми бъде ясно накъде бие Илия.

— Тогава ще ти открия, че в нашата гимназия съществува такава организация. Следобед имаме събрание, ще дойдеш ли? — и ме загледа с острия поглед на стоманеносивите си очи.

— Ще дойда! — възкликнах кратко аз, без да съзнавам все още, че с тази стъпка поемам по един твърде опасен път. Едва след като се разделихме, в мен настъпи известна тревога и смут. Но моето честолюбие и любопитство не ми позволиха да не отида на уречената среща.

Илия живееше на края на града, отатък железопътната линия. Той ме посрещна на прага и ме въведе в стаята, където

вече се бяха събрали шестима ученици от нашия клас. Познавах ги добре всичките, но някои от тях не очаквах да заваят тук.

Седнах на един стол и се загледах в картината на стената, като се стараех да не издавам възмущението си.

Илия се окашля:

— Вече можем да започнем, всички сме тук.

Той ме представи с няколко думи, но това беше излишно, съучениците ме познаваха, пък и за приемането ми бяха говорили предварително. Илия каза, че съм от работническо семейство, че съм честен (в онези години много се държеше на това качество!), че съм готов да се боря... Изказаха се двама. Всички гласуваха и аз станах член на Работническия младежки съюз. Чувствувах се горд и щастлив. Нито за миг не помислих какво може да ми донесе занапред новото „звание“.

След като ми честитиха, Илия извади от вътрешния джоб на сакото си няколко листа и обяви заглавието: „Как да се държим в полицията“.

Не беше много тактично от негова страна да чете това нещо още на първото ми ремсово събрание. Беше ми неприятно и някак странно да слушам какви мъчения се прилагат в полицията и какво поведение трябва да има ремсистът. След време разбрах колко полезен и нужен бе този доклад (написан от Емил Шекерджийски), с който бяха запознати всички ремсови организации. Арестуваните се ръководеха от него в неравния двубой с полицията.

След първото събрание последваха и други. Ние се събирахме в различни квартири почти всяка седмица. Какво ли не обсъждахме! Позиви, статии, доклади за историята на партията и РМС. Спорехме по теоретични въпроси. Често на общи ученически събрания се изнасяха разни реферати и ние се подготвяхме за тях.

Животът ни течеше напрегнат, интензивен и много интересен. Пишихме и разпространявахме позиви, събирахме пари за организацията, участвувахме в стачки и масови партийни акции. Някои от нас вече имаха вземане-даване с полицията, бяха попадали в затвора, бяха изключени от гимназията, но това все още беше само прелюдия към голямата битка. Скоро войната прекъсна този мирен, бих казал, интелектуален наш живот.

— Какво стана с твоя ремсов кръстник?

— Илия Кръстев следната година стана отговорник на РМС в цялата гимназия, сетне бе включен в бойна група, коя-

то ликвидира в центъра на Пловдив полицейския палач — помощник-областния директор Никола Христов. Оттам — в отряда „Антон Иванов“, където участвува във всички значителни акции. Преживява разгрома на отряда и оцелява като по чудо, прегазва буйната Въча и се добира до града. Пооправя се от раните и отново поема пътя към Балкана — става политкомисар — на двадесет години! — на новосформираната бригада „Георги Димитров“.

Сега е генерал-лейтенант.

— Настъпи ли някава по-особена психологическа промяна в теб, след като стана ремсис?

— Денят, в който станах ремсис (октомври 1940 г.), разделя моя живот на две половини. Преди това бях най-обикновен младеж с никакви културни интереси, с никакви неясни стремежи. РМС промени коренно не само моя живот, промени моята психика, характера ми. От оня ден почувствувах, че поемам огромна отговорност и че с безгрижното минало е свършено.

В РМС влизаха най-добрите ученици, най-интелектуалните сили, изобщо най-доброто от младежта в гимназията и извън нея. Това респектираше. Аз се чувствувах член на по-висш кръг. Не просто член на нелегална организация. Чувствувах нещо като избран. От друга страна, у мен настъпи едно раздвоение. Изпитвах страх. Можеше да ме изключат от гимназията. Можеше да попадна в затвора. Често пъти нощем си представях мъченията в полицията и моето въображение ги рисуваше страшни.

Аз имах късмет, че не попаднах в полицията. Тази горчива чаша ме отмина. Щяха ли да ми стигнат силите? Щях ли да издържа и да не издам никого от другарите? Щях ли да съумея да заблудя палачите, да се престоря на наивен, да посоча несъществуващи лица?

Много нощи съм размишлявал за това, докато съм очаквал на утрото да бъда арестуван. Избягах навреме — и не бях подложен на това най-страшно изпитание за бореца. А в Балкана вече беше друго: държех пушка в ръката си, имах пистолет, имах бомба, можех да се сражавам до последния, по-точно до предпоследния куршум. А последния — за себе си, както сториха много партизани!

— Когато препрочитях твоята мемоарна книга, останах с убеждението, че към биографичните факти в нея ти имах избирателен подход. Поради това смятам, че „Август, август...“ не е пълно отражение на случилото се с теб в Балкана и в

Пловдив. И би било добре да направим една нехудожествена равностетка на практическата ти дейност като ремсисст и партизанин.

— В „Август, август...“ аз наистина съм подбрал най-същественото, най-характерното, най-значителното от моите преживявания. Не обичам книги, в които се разправя всичко подробно, обстоятелствено. Далеч по-добре е да се подберат такива събития, случки и образи, които ще възбудят интереса на читателя.

Какво мога да прибавя към това, което вече съм казал?

Вършихме една всекидневна организационна работа. Събирахме пари, храна и дрехи за нелегалните. Търсехме оръжие. Пишихме и разпространявахме позиви. Изпращахме заплашителни писма до агенти, до видни политически личности, които се бяха самозабравили.

На всяко събрание (а се събирахме по веднъж седмично) отчитахме какво сме свършили. Аз бях отговорник на класа и същевременно ръководех група в квартала. На двете места всеки ремсисст казваше колко пари е събрал, какви хора е привлякъл. Привличането на нови членове в организацията беше наша постоянна задача. Бяхме стигнали дотам, че знаехме до най-малки подробности живота на хората около нас — с какво се занимават, от какви неща се интересуват и дали са годни за делото. Къща по къща сме проучвали младежите.

— Вие сте приготвявали консерви за нелегалните. Как практически ставаше това, имаше ли тогава такава техника?

— Имаше. По-груба, по-примитивна, но имаше. Доколко качествено сме затваряли консервите, не мога да кажа. И дали са ни псували нелегалните, или са ни благославяли — също не знам.

— Как понасяше дискриминацията спрямо евреите?

— Дискриминацията спрямо еврейското население у нас започна постепенно. Първо се създаде така нареченият Закон за защита на нацията. Той бе по образец на хитлеристките закони. И поставяше една част от българския народ в изключително положение, като за това имаше дори някаква теоретическа обосновка, съвсем нелепа и глупава, разбира се.

Въвеждаха се ограничения и забрани в следването, работата, определяха се квартали, където да живеят, носеха жълти звезди и пр. — подготвяше се физическото им унищожение в лагерите на смъртта, където загинаха шест милиона европейски евреи!

— Как се отнасяха обикновените хора към антиеврейските закони?

— Населението не одобряваше мерките против евреите, отнасяше се с отвращение към тях. Това се обяснява със здравите демократични традиции на българския народ. Още, както се казва, не бе засъхнала кръвта от петвековното робство. Затова антиеврейските закони не бяха никак популярни в цялата страна и практически се оказаха неприложими. Тъй не се стигна до крайната цел на фашистите. Известно е, че само българските евреи не бяха изпепелени в лагерите на смъртта.

— Какво беше участието на българските евреи в антифашистката съпротива?

— Българските евреи ненавиждаха фашизма — и това е лесно обяснимо. Но колко от тях биха предпочели да загинат с оръжие в ръка, вместо да тръгнат покорно към газовите камери? Понякога си задавам този въпрос, — добре че историята не го постави пред нас!

Мнозинството от българските евреи подпомагаха борбата на прогресивните сили, на партията. Не са малко, може да се каже, хиляди от тях участваха в борбата като партизани, политзатворници, ятаци и помагачи. Някои от тях сега са известни в цялата страна, станаха национални герои: Емил Шекерджийски, Леон Таджер, Виолета Якова.

— Какво е участието на евреите от Пловдив в борбата?

— Ако се гледа в процентно отношение — съответно числеността на евреите спрямо цялото население — то е значително. Ще се ограничи само с един пример: от всичко четиридесет и един партизани — евреи от Пловдив, загинаха двадесет и шест! И по-голямата част от тях — при разгрома на отряда „Антон Иванов“.

— Не ти ли е идвало наум да напишеш книга за всички тях, на едно място да ги събереш?

— Би било хубаво да се напише, ама това е много трудно. Пък и в борбата не се правеше никаква разлика, всички бяхме просто другари. Така че едва ли е нужно да се пише особено за едни или други. Братските могили са общи.

— Как стигна до документалната повест „Менахо или терористът“¹¹?

— За Менахем Менахемов бях решил да напиша статия, но когато ми попаднаха материалите от полицейските досиета, съобщенията в стари вестници, протоколи от разговорите и разпитите, се оказа, че този образ изисква по-широко и по-сложно интерпретиране. Така идеята за книгата се роди до известна

степен неочаквано. Разбира се, писането на такава книга е свързано с доста труд — трябваше да говоря многократно с негови другари и близки, да правя много проучвания. Спомените изbledняват, подробностите се забравят, но за щастие онези характерни черти, онова най-важно, което определя личността на даден човек, никога не се забравя. В разговорите другари и близки на Менахо използваха някои „дребни“ подробности, които обикновено най-добре характеризират човека.

Менахо е една ярка личност от нашата нелегална борба. Той умееше да обича всеотдайно, да се весели от душа, да се шегува и да бъде сериозен, когато трябва; изключително смел, но и с много богата душевност.

ПО ЧИСТО ЧОВЕШКИ ПЪТ

Май 1980 г.

— Ти разказа как Илия Кръстев те е привлякъл в РМС. А ти самият „вербовал“ ли си някого?

— Да. Няколко души. Един от тях е Владимир Захариев¹², моят стар приятел и съученик.

ВЛАДИМИР ЗАХАРИЕВ: — За моето влизане в РМС главна заслуга има Давид!

Трябва да кажа, че ремсисти ставаха предимно младежи от бедни работнически и селски семейства. А в нашия род имаше и съмишленици на партийното дело, и хора съвсем аполитични — гледат си работата, службата и вярват на царя. Царят тогава не беше лесно разбран като фигура. Тази негова външна демократичност! Това лицемерно човеколюбие! Всичко лошо се прехвърляше върху други. И една голяма част от хората не свързваше историческите превратности (дори събитията от 23-а и 19-омайския преврат) с името на царя. Някои от нашите учители също му вярваха. Спомням си как веднъж учителката ни по български се разплака, и то за какво! Един съученик ѝ напомни, когато го изпитваше, че Христо Богев е написал и „Символ-верую“! Тя се изплаши:

— Вие какво, срещу царя ли искате да отивате?

Е, не се стигна до изключване, до намаляване на поведение, но това беше преди идването на германците в България. После нещата рязко се промениха. Миротлюбивият тон в класа се наруши. Легионерите настръхнаха. Един от учителите държа реч по радиоуредбата за новия ред в Европа.

Искам да подчертая, както загатнах в началото, моето ориентиране към РМС не беше по социални подбуди, а на ба-

зата на етиката и морала. Аз знаех за себе си — ще завърша гимназия, ще следвам. Тоя въпрос мен не ме е вълнувал. Видях се в бъдещето я учител, я адвокат. (И наистина две години следвах юридическия факултет, но ми било съдено да ста-
на журналист.)

Много бяхме говорили вече с Давид на тема религия. Бяхме развенчали бога. Все по-ясно се открояваше пред нас картината на общественото развитие през призмата на диалектическия материализъм. Четяхме много. Просто гълтахме марксистическата литература. Сава Гановски. И преди всичко Тодор Павлов. Ленин все още не ми попадеше под ръка. Почти нищо преведено от Енгелс не намирахме. Маркс — икономист, потейжък, изисква специална подготовка, за да бъде разбран. Най-популярен сред нас беше Плеханов. Тодор Павлов също ни помогна да проумеем доста неща.

Ние с Давид общувахме непринудено, без да се досещам, че на него му е било възложено да ме обработва за организацията. Той ми даде по едно време да чета Максим Горки. Тогава Горки нещо не ми допадаше много. По-късно аз харесах неговите работи, но тогава не знам защо не го приемах никак. Обичах Достоевски. И той за мен си остана любим писател през целия ми живот.

Мисля, че Давид се „пригаждаше“ към моите интереси. Така правеха всички ремсисти, за да спечелят някого за организацията.

С Давид бяхме неразделни. Обикновено заедно се връщахме от училище. Той ме изпращаше до в къщи, после аз него — и все разговаряме, спорим. Каквото прочетеше единият, веднага върху същата книга се нахвърляше и другият. Ходил съм често и у тях. Майка му беше един много светъл човек. Колко пъти ми е стопляла душата с вниманието си! С нея се видяхме на 8-ми септември 1944 г., когато излизах от затвора. Вървях през градината с куфарче в ръка и гледам — тя! Изплака и се спусна към мен. Попита ме не зная ли нещо за Давид. Не можех да зная нищо, освен че е в Балкана.

Как става моето включване в ремсовата организация, е подробно описано от Давид в „Август, август...“ и аз няма да повтарям.

Първото събрание, на което присъствувах, стана в дома на съученика ни Сурен Ованесов, срещу къщата на Ламартин в стария град. Всичко ми изглеждаше романтично. Имаш едно вътрешно убеждение, което ти дава нещо красиво. Ти усещаш развитието си. Царизмът е отживелица! Частната собственост

деформира човека! Велика България ли? Цар Симеон е стигнал до Цариград, до Адриатика. Добре, ами английската империя е била по-голяма от нашата. Ами Римската империя! Османската! Така ние стигаме до отрицанието на национализма по чисто човешки път. Касапницата ни беше неприятна. Никой от нас не прие антиеврейските изстъпления. И на турците ние гледахме със симпатии, както на евреите. Хора като хора. Бяхме си приятели и толкова. А Давид имаше сред нас и своя личен авторитет. Беше ясен, искрен и пряк. На един наш общ познат, който се оплакваше, че национализирали фабриката на баща му, той рязко каза: „Не забравяй, че ако не бяха победили комунистите, ти щеше да бъдеш превърнат на сапуи!“

Изобщо между нашите пловдивски евреи израснаха немалко прекрасни борци. Кичето, Менахо, Зелма... Той, Давид, ги описва. Ние всички бяхме влюбени в тях.

Да си призная, когато Давид ме водеше към квартирата на Сурен, още нямах пълна представа какво нещо е РМС като организация. Не като идея — като организация! Не ми беше ясно. Отидохме там. Представи ме Давид. Ето го Владко! Ние в същност се знаехме, нали сме от един клас. Давид предврително е гарантирал за мене, че съм свой по съвест и убеждение. Някои се колебаели: все пак — интелигентски характер!

— Четох ли и на вас в деня на приемането оная страшна инструкция за държането пред полицията?

— Не в тоя ден, по-късно ни я четоха. Някои казват, че настръхвали, като я слушали. Аз не знам защо хладнокръвно приех това, макар че то е една тежка история, когато човек я изпита на гърба си. Бях настроен някак по-отвлечено и вероятно затова не усетих нещата в самото начало. И наум не ми идеше, че утре може да ти съдерат кожата. В къщи никога не са ме били — нито баща ми, нито майка ми. Един шамар не са ми ударили. Само бях чувал и чел за инквизиции. Но животът не пропусна да ме увери, че в полицията стават по-страшни работи, отколкото в книгите.

Тъй станах ремсист. С Давид работехме по две линии — в гимназията и в квартала. В квартала нашата главна грижа беше да привличаме в организацията младежи от работническите среди. Това беше малко трудничка задача. Казваха ни: ето из тия работилници има добри момчета и ние няма да ги оставим да се лумпенизират! Отиваш с фуражката там, въртиш се. Менахо, който беше великолепен организатор, не можеше да разбере защо аз не мога да вляза направо и да поведя разговор с някое дърводелче например. Вика ми:

— Влизах и — „Здравей, приятел! Хайде довечера да се поразходим...“

— Кога след Девети се видяхте с Давид?

— Като се върнах от фронта. Там не сме се засичали с него. Аз бях в доброволческите части. Нас, ремсистите от София и окръга, ни държаха два месеца на обучение. За фронта тръгнахме в началото на декември 44-а г.

— Четохте ли последната книга на Давид?

— Да, четох я. Някои неща знаех предварително. Давид много се вълнуваше за Леваневски. И тази негова болка да разкрие нещата до дъно отначало мен малко ме озадачаваше. Какво рови, мислех си. В края на краищата трагедия винаги е имало.

— А какво впечатление ви направи самата книга?

— Вижте какво, аз Леваневски не го познавам. Нито пък хората, с които Давид е разговарял. Знаех само, че има много спорове около тая тема. Едни не щат да признаят допуснатите грешки, други пък тъкмо на грешките наблягат. Аз лично не съм убеден доколко Леваневски не носи 50 процента от вината за случилото се. Давид с голяма страст воюваше да се изясни истината, да се възстанови името на човека. Самата книга ме изненада с това, че той дава право на различни доводи и виждания, за да стигне до по-обективно становище. И все пак аз съм малко скептичен към тая история.

— Вие познавате Менахо. Него Давид вярно ли го е представил в документалната си повест?

— Менахо познавам. И книгата съм чел. Тя е обективна. Но Менахо беше един от хората, които ние обичахме, и на всекиго от нас му се иска да се каже още, още нещо.

— Познавате ли поезията на Давид?

— Той ми е казвал, че бил писал едно стихотворение за мене, но излязло слабо, пък го и загубил, та не може да ми го покаже. Чел съм неговите партизански стихотворения. По едно време дори следях и опитите му на работническа тематика.

— Какво е за вас, бойните му другари, той като поет?

— Към Давид ние имаме добро чувство, което се съпровожда с усмивка, от която не може да се определи лесно къде свършва шегата, къде започва истината. Между нас не е прието да се ахка и охка. Далече сме от високопарните фрази. Не сме били щедри в похвалите си, не сме губели критичността си към него, макар да ни е приятел. Или може би тъкмо защото го имаме за близък човек, не бихме се радвали да си вирие носа.

Лично на мен неговите стихове са ми били близки по тематика, по това, че в тях се говори за хора, които познавам. Какво да се прави, и аз си останах привърженик на социалистическия реализъм. Харесвам определената, ясна и точна поезия. Обичам и римите. Може би затова поезията на Веселин Андреев и Давид Овадия ми е много повече по сърце, отколкото всичко онова, което днес пишат някои млади. Субективизъм го наречете, предпочитание на възрастта, но това е така.

ДИМЯЩО МИНАЛО

— Умееше ли да боравиш с оръжие, преди да станеш партизанин?

— В нашата ремсова група понякога виждахме пистолет. Разглобявахме го, но не сме стреляли. Не бях служил и войник. Като мен без съответна военна подготовка отиваха в Балкана стотици младежи и девойки. Там ставаше запознаването ни с различните видове пистолети, пушки, учехме се как да стреляме, да хвърляме бомби. Твърде рядко провеждахме стрелби с учебна цел. Нали трябва да се пестят патроните. Нали наоколо слухти полиция и жандармерия. Изобщо аз не мога да се похваля, че съм бил добър стрелец. А за партизанина е важно да умее да стреля точно и да разбира някои военни работи. При нас беше силен ентусиазмът, идеализмът. И ние давахме излишни жертви поради неопитност. Тези, които бяха служили, естествено, бяха по-добри партизани. Те умееха да си пробиват път през блокади. Умееха да поразяват точно врага и бяха по-неуязвими. Но аз, както казах, не бях добър стрелец.

— Кога се снабди с пушка, нали си тръгнал към отряда без оръжие?

— Доста време се движех из Балкана без каквото и да е оръжие. Едва след като стигнах в отряда, чийто командир беше Дъбов, някъде над Калофер ми дадоха една дълга (българска) пушка, с която не се разделих чак до 9 септември 1944 г.

Освен това получих и една ръчна бомба.

Общо взето, нашият отряд бе сносно въоръжен. Всеки имаше пушка, а мнозина разполагаха и с пистолети и бомби. По-късно, при една акция, се сдобихме и с картечница „МГ“.

За оръжието се грижехме много, никога не се разделяхме с него. Лягаш да спиш — до тебе пушката. Чистиш я редовно, смазваш я, винаги да е в изправност.

— Защо си избра партизанското име Радой?

— Беше ми останало в главата от народните песни. Благозвучно, хубаво име. И не ангажира... Някои си избираха гръмки имена — Ботев, Левски, Бенковски, Дзержински, Ворошилов, Чапаев...

— Имахте ли в отряда някакви просветни занимания?

— В отряда не е като в затвора. В затвора и хората са заедно, и време, колкото щеш. При нас не беше тъй. В редките случаи на относително спокойствие ще накладем огън, ще насядаме около него и я песен ще се запее, я стихотворение ще се каже. И аз съм декламирал. Нали още от първите дни се издадох, че пиша стихотворения, и към мен се създаде по-особено отношение. Партизаните сами ме канеха да кажа нещо. В нашия отряд не е проявяван бог знае какъв интерес към литературата, но стихотворенията се слушаха с внимание: Ботев, Смирненски, Вапцаров. Запознавахме се и с някои политически въпроси. Беседи съм изнасял и аз. Бях чел вече История на ВКП (б). Веднъж направих опит да обясня на моите другари какво е диалектически и исторически материализъм, но накрая не се зададоха никакви въпроси, което показваше, че съм се провалил като лектор.

Но по начало теоретичните занимания и спорове не бяха характерни за отряда. Разбира се, аз не бях партизанин в зимни условия. Тогава по землянките е воден по-оживен културен живот.

— Как бяхте в продоволствено отношение?

— За разлика от Родопите, където продоволствието е било много трудно (малко ятаци, не много добре настроено към партизаните население), ние, средногорските партизани, бяхме в това отношение облагодетелствувани. Богати революционни традиции, много овчари и къшли. Селата — добре разположени към нас. Сигурни ятаци и помагачи. Ние не сме заплашвани решително от глада, както отрядите в Северна България например. Със седмици там са яли трева и корени.

— Ти ходил ли си на акция за храна?

— Много често. В някои села съм ходил, при овчари.

— Имахте ли точно определен човек за готвене?

— Имахме, разбира се. Домакин си имахме. И готвач. То при нас не беше кой знае колко сложно да се готви, защото нямаше какво. Картофи. Качамак. Почти едно и също всеки ден.

— Къде най-продължително сте стояли на лагер?

— По правило не се застоявахме на едно място. Често се местехме. Но какво значи партизански лагер? Където замрък-

неш, където осъмнеш — там ти е лагерът! Накършиш клони, легнеш върху тях, отгоре се покриеш с шинела или палтото — и това ти е „лагер“. Землянката ни на Букова могила в Средногорieto представляваше една дупка и ние спяхме повече отъвн. А имяхме един лагер в Старопланинския джендем над Калофер. Аз там съм бил само два пъти.

— Срещал ли си след Девети някои от вашите ятаци?

— Рядко. Само с дядо Кольо Стайков от Калофер сме се виждали няколко пъти. За дядо Кольо аз съм писал подробно в „Август, август...“. И как чествувахме стогодишнината му! Беше много мило и трогателно тържество.

— Имаше ли възражения, недоволства, след като публикува мемоарната си книга „Август, август...“?

— Да, имаше възражения от някои другари. Дори един от тях, Камен¹³, ми писа дълго, сърдито писмо. Аз в книгата се опитах да предам неговия колоритен образ, а той взе, че ми се разсърди. Всеки има самочувствие, не му е приятно, ако кажеш нещо, неотговарящо на собственото му мнение.

И други хора ми се сърдиха. Не че нещо не е вярно, ами не бивало всичко да се изнася. Тая теория, доста жилава, още тежи над нашата мемоарна проза.

Аз се стремях да бъда точен, да не преувеличавам, да не спестявам истината. По човешки да предам живота в отряда, без идеализация. А неприятностите са неизбежни. Нали това са живи хора! Но ако един автор се страхува от възражения, по-добре да не пише нищо.

— След акцията на гара Осетеново вас са ви критикували, че сте съблекли офицерите. Значи това не е било правилно.

— Много може да се умува дали една акция е правилна, или не. Спирането на влака беше политически правилно — ние показахме силата на отряда. Освен това взехме дрехи, ботуши, пари. Нас обаче наистина ни критикуваха, загдето съблякохме офицерите (взехме им бричовите и куртките). Критиката беше справедлива в такъв смисъл, че не биваше да ги озлобяваме, още повече бяхме предупредени за това. Не всички са ни врагове. А като съблечеш такъв офицер, ти го настройваш против цялото партизанско движение.

— Възможно ли е в една акция всичко да бъде предвидено, точно, чисто?

— В много редки случаи! Все нещо непредвидено ще се яви.

— Най-значителните акции на вашия отряд?

— Осетеновската! Първото нападение на Юмрукчалската

наблюдателница. Завладяването на гара Свежен¹⁴ и на още няколко села.

— Имаше ли сведения за другите партизански единици в страната?

— Много рядко научавахме нещо от вестниците, те по начало не пишеха за акциите. От ятаците се осведомявахме за някои неща. Отделни информации се даваха във вестника на бригадата „Христо Ботев“ — „Народен глас“¹⁵. Но, както казах, информацията ни беше оскъдна.

— Как практически се осъществяваше ръководството на отряда от окръжния комитет на партията?

— Известно е, че у нас имаше 12 въстанически оперативни зони. Ние бяхме Втора зона, в която действуваха четири бригади (те отначало бяха отряди, после станаха бригади). А щабът на всяка зона получаваше инструкции, беше в тясна връзка с окръжния комитет на партията.

— За акциите получаваше ли предварително утвърждаване от щаба?

— За по-големите — да. Иначе всеки отряд се ръководеше от общите указания и действуваше според обстановката.

Понякога се провеждаха съвместни акции с други отряди, разработваха се подробни планове, но обикновено бойците бяха осведомявани преди самата акция.

— Как се поддържаха връзките?

— На всеки десет-петнадесет дни имаше явки с куриери. Връзките между отрядите бяха редовни. Но убит ли куриера, има ли блокада, и връзката се прекъсне. После минават дни, докато се поднови. Не може тия връзки да са така регулярни, както при редовна войска.

— Когато са ви приемали в РМС, както ти каза, още на първото събрание са чели специална инструкция как да се държите в полицията при евентуално арестуване или провал. В отряда учеха ли ви към какви правила да се придържате за ради конспирацията?

— Разбира се! Например всеки нов партизанин, още щом дойде, бива предупреждаван да не говори на глас, а да шепне. Това е едно от основните правила. Денем и нощем все шепнеш.

Друго важно правило: никога да не се остава без пост! Ако дори сте само двама на акция, когато единият спи — вторият пази. Желязно правило. Не се ли спазва, може да се заплаати скъпо.

По всички тези въпроси на конспирацията и партизанската тактика ние ползувахме една специална инструкция, писана

от полковник Цвятко Радойнов.¹⁶ Тя е минала през отрядите в цялата страна. Мина и през нашия. Четохме, изучавахме я.

— Благоприятни ли бяха природните условия у нас за партизанската борба?

— Да! Особено в планините.

— Като си чел отпосле, след победата, литература за партизанското движение в Съветския съюз и в другите европейски страни, до какви мисли си стигнал, сравнявайки тяхната съпротива с нашата.

— Има огромна разлика между нашето партизанско движение и това в Съветския съюз, в Гърция, в Югославия, в Полша. В Полша, Югославия и Гърция например самата държава бе разрушена от врага. Целият народ е бил против немците, против фашизма. А при нас, особено в началото, нещата стояха малко по-иначе. Имаше някакви илюзии. Но в хода на борбата, след победите на Съветската армия народът решително се ориентира на наша страна.

— Възможно ли е според теб класическото партизанско движение в днешния свят, когато има такава съвършена военна техника — самолети, радары и какво ли не още? Знаем балийския дневник на Че Гевара, гледахме филм за неговата гибел: наистина каква безпощадна организация на преследване!

— Мисля, че с изключение на някои страни едно партизанско движение сега не може да издържи дълго.

И у нас жертвите щяха да бъдат далеч повече, ако веднага се беше захванал един по-широк фронт срещу партизанското движение. Когато през юли и август 1944 г. фашистите хвърлиха своите големи сили срещу нас, те ни нанесоха доста сериозни поражения. Дадени бяха много жертви от наша страна. Добре, че Съветската армия дойде, иначе щеше да ни бъде извънредно трудно да останем още една зима в Балкана. Някои становища за свободна партизанска територия у нас се оказаха нереални. Това не беше възможно в онзи период.

— Коя от партизанските зони у нас има най-богата бойна дейност?

— Втора оперативна зона, нашата зона. Там действаха четири могъщи бригади: „Ботев“ и „Левски“ (в Средногорieto), „Г. Димитров“ и „В. Коларов“ (в Родопите). „Г. Димитров“ е наследник на „Антон Иванов“ (след разгрома). В тази зона имаше най-много хора и най-много акции.

— Ако трябва наново да напишеш „Август, август...“, какво би допълнил, какво би зачеркнал в книгата?

— Аз тая книга я писах почти двадесет години след Деве-

ти, когато вече имах определени възгледи и по въпросите на партизанското движение. В нея съм отразил най-важното. Освен това преди мен мнозина бяха издали мемоарни книги за съпротивата и аз се ползвах от поуките на тези издания: стрелях се да избягна шаблонното мислене, да не изтъквам себе си, да съм искрен. И ако започна да пиша сега моята книга за отряда, пак ще я напиша по същия начин. Считаю, че няма от какво да се отказвам. От обсъжданията, от критиката, от мненията на приятели аз си съставих впечатление, че „Август, август...“ продължава да държи буден интереса на читателите.

ТОНЧО ЖЕЧЕВ (алманах „Тракия“, кн. 6): „Още в „Август, август...“ проличава вкусът на Овадия към документалност. Но неговият документализъм няма нищо общо с безстрастното регистраторство, с бездушното описателство на мъртви хора и събития от миналото. Неговата документалистика е страстно изследване на събития и хора. За него те са смисъл и съдържание на епохата, на неговия собствен живот. В тази документалност има неспокойно търсене на истината, стремеж към съвременна преценка за хора и събития. Това е, така да се каже, лирическа документалистика. За Овадия споменът не е връщане към някакво далечно минало, а жива съвременност; драмата се е разиграла — героите са останали. По сполучливия израз на Алексей Толстой това е все още „дмиащо минало“.“

— Какви трябва да бъдат според теб основните принципи при писане на мемоарни книги?

— Според мене първото и най-важно задължение за мемоарната литература въобще е истината. Имам пред вид не само конкретните факти, които трябва да бъдат абсолютно точни, защото и най-малкият фалш хвърля съмнение, буди недоверие към цялата книга. Необходимо е да се дава по-обективна, по-богата, по-многоцветна картина на описваната действителност. Трябва да признаем, че някои наши мемоаристи отразяват само успехите и победите, а премълчават грешките, слабостите, пораженията.

За съвременния читател не е интересно само колко акции са станали, него го интересуват психологическите подбуди и преживявания на отделната личност. Особено младия читател. Коя е причината, че шестнадесетгодишни младежи отиват почти на сигурна смърт? Идеализъм? Вярa? Чувство за справедливост? Читателят иска да знае (и него наистина сега това много го интересува) какво е чувствувал и мислил младежът-партизанин по онова време.

Мемоарната литература е призвана да показва сложността и богатствата на характерите, да бъде пълнокръвна — така тя по-действено би свързала героите от съпротивата със сегашното младо поколение, защото в крайна сметка и тогава, и сега идеалите са едни и същи.¹⁷

И ТАКИВА ВЪПРОСИ СЕ ЗАДАВАТ

Май 1980 г.

— Кое чувство доминираше у вас през партизанските дни?

— Чувството за свобода! Чувството за волност! Защото никой от нас не беше обвързан с някаква собственост. Ние нямахме нищо. Пълни пролетарии!

— А кои черти на характера изпъкваха тогава най-силно?

— На първо място — откровеността. Там и най-малкият фалш е нетърпим. Както и страхът. Няма двуличие, подлост, лъжа. Човек не може да си представи такива качества в партизанския отряд. Освен това — другарството! Партизанската борба е школа за другарски отношения. Тя те кара да се жертвуваш за другия. Колко случаи има, когато при обкръжение един или двама се излагат на сигурна смърт, за да спасят останалите!

— В мирния живот тези черти сякаш се губят?

— Неведнъж съм чувал да казват, че смели в миналото другари днес не смеят или просто не искат да се противопоставят на мнение, с което не са вътрешно съгласни... Били са някога готови да се пожертвуват за другите, а сега са бездушни към чуждата участ, не ги засяга нищо, ако не е свързано пряко със самите тях. Не мога да си обясня защо така става понякога. А за бореца няма по-важно нещо от верността към идеалите на борбата.

— Тук, изглежда, не става въпрос за идеен момент, а за проявление на характера при определени условия.

— Не трябва да забравяме, че нелегалната борба прави един естествен подбор. Не всеки може да стане член на нелегална организация.

— Но нали високите изисквания на борбата могат да те заставят да проявиш черти, които иначе са ти по-малко присъщи?

— Начинът на живот, както се казва сега, моделира характера. Хора, които са били страхливи, престават да се страхуват, самата борба изисква това, тя възпитава нужните й качества. Никой не е роден смел. Борбата го прави смел.

— Ти ходиш на много срещи с читатели. Задават ли ти въпроси, чиито отговори изискват да сравняваш човека от съпротивата с днешния човек?

— И такива въпроси се задават, и то нередко.

— Вълнува ги хората как един участник в съпротивата може да се превърне в бюрократ, в пресметлив собственик, еснаф... Вчера в поликлиниката сестрата разказваше на хирурга един такъв случай. Двама собственици на вили се скарват за нещо много дребно и незначително и единият, както държал мистрия, замахва с нея през лицето на другия... Само нерви ли са това?

— Според мен човек, който в борбата е бил принципен, честен, благороден, той винаги ще си остане такъв. И аз мисля, ако разровим биографията на тоя с мистрията, навярно ще открием, че той не е бил цвете и преди, че той е носил тази „мистрия“ в самата си същност. Убеден съм, при такива хора корените на поведението лежат в миналото, те в никой случай не са плод на сегашното.

В нашите отряди намериха убежище дори и отделни криминални елементи. Едни от тях бяха превъзпитани в суровите условия на борбата. Други, наистина изключения, си останаха каквито са били.

Но повтарям и дебело подчертавам — нашето партизанско движение бе кадрово, в него участваха най-добрите, безкористните, рицарите на идеята. Те са типичните представители на съпротивата у нас.

ТОВА БЕШЕ ВЪЗРОЖДЕНСКО ВРЕМЕ

— Напуснали сте училище „Йордан Йовков“, където вие, партизаните, сте преспали няколко първи свободни нощи. Теб те привличат на работа в РМС, а след това — в окръжния вестник „Отечествен глас“...

— Веднага след Девети, още в партизански дрехи, аз бях извикан в ОК на РМС, станах сътрудник в отдел „Агитация и пропаганда“. Тогава му викахме Агитпроп. Тези първи дни са останали в съзнанието ми като някаква вихрушка от агитки, събрания, митинги, речи. Аз тогава почти не спях, бях в постоянно движение из града и селата.

Помня, ние първи уредихме в двора на комитета ремсова забава. Забава с литературно-музикална програма, в която участвуваше новосформираният хор, дирижиран от един мно-

го талантлив музикант — Ули Порязов.¹⁸ Той беше и композитор, и изпълнител, и пианист. Неговият хор е явление в културната история на Пловдив.

Още от първите дни след победата бях започнал да пиша и публикувам статии и бележки във в. „Отечествен глас“, орган на Областния комитет на Отечественния фронт. Първата ми статия беше против учителите-реакционери. Тя излезе на 15 септември. Тогава бях привлечен във вестника като един от редакторите.

— Посочваше ли имена в тази статия?

— Без да посочвам имена, в нея имах пред вид конкретни учители с реакционни прояви. Апелирах да бъдат уволнени, за да не тровят младежта. Някои от тях, като например директора на мъжката гимназия, бяха сътрудници на полицията.

— Имаше ли саморазправа в Пловдив?

— Саморазправа имаше и в Пловдив, и в някои села. В първите дни бяха ликвидирани някои агенти, които са измъчвали наши другари. Бяха ликвидирани също така разни предатели и доносчици. Но партията се противопостави, излезе с решение против саморазправите. Тя повеляваше виновните да получат възмездие си от народен съд.

— Кой беше по това време главен редактор на вестника?

— Главен редактор беше Никола Кондарев, стар комунист и известен читалищен деец. Писал е книга за Левски. Беше много внимателен и сърдечен с нас.

— Между първите ти публикации срещнах и няколко разказа, да не си мислил да ставаш белетрист?

— Не бих казал, че съм имал пред вид да пиша проза. Просто откликвах на момента. Искат ти нещо — и ти го написваш. Моите разкази бяха повечето спомени. Вярно, по едно време през 1945 г. си бях наумил да издам книга с разкази, но скоро се уверих, че написаното няма художествена стойност и се отказах от намерението си. После вече, след двадесетина години, аз използвах някои от тези материали в мемоарната си книга, защото в тях спомените бяха още доста живи и точни.

— За какво пишехте във вестника, ако не си забравил?

— Как ще забравя! Пишихме много за Народния съд. За загиналите герои. За войната, която продължаваше. Пропагандирахме колективизацията на селското стопанство. Изобщо, имаше много теми. Животът беше кипящ, пълен със събития, с изненади. Най-много пишехме срещу опозицията. Няколко

то опозиционни партии¹⁹ у нас тогава водеха остра, злостна борба против Отечествения фронт, но и ние не им оставахме длъжности.

Опозицията използваше всякакви грешки, действителни и мними, и много настървено критикуваше, нападаше властта. Наша постоянна задача беше да отговаряме на нападките, да ги опровергавахме и сами да минаваме в настъпление.

Това беше възрожденско време. В редакцията работехме трима души, но много работа свършвахме. И то без никакви хонорари. Ония първи години са неповторими и със своя идеализъм, всеотдайност и аз си спомням за тях с умиление.

НА ФРОНТА

Май 1980 г.

— Ти си бил малко и военен кореспондент?

— През месец март 1945 г., когато войната навлезе в последната си фаза, някой от нашата редакция трябваше да замине като кореспондент на фронта. Предложиха ми и аз веднага се съгласих. Така на мен се падна щастието да бъда последните два месеца от войната в Югославия, Унгария и Австрия.

Пътувах за фронта с пловдивската делегация, която при дружаваше вагони с подаръци. Минахме през София, през Ниш, Белград, Нови Сад, Суботица. Когато пристигнахме в Унгария, там току-що беше приключило знаменитото сражение при Драва—Соболч. Срещнах приятели от Пловдив и те ми разказаха за сражението.

Толкова много бях слушал и чел за войната, а сега я видях с очите си. Страхотна картина. Цели селища превърнати на пепел. Гъста, неприятна миризма на трупове.

В Печ и Капошвар имахме среща с войниците. Раздадохме подаръците. Аз дори се отделих от групата да събирам впечатления. Оттам изпратих няколко кореспонденции. Тогава срещнах и писателите Ламар, Иван Мартинов, Младен Исаев, Валери Петров и Радой Ралин. Те още не ме познаваха и аз не им се обадох.

След като преспахме в един старинен унгарски замък, рано сутринта на 8 май ние се отправихме към Марибор. Окопи и дупки, обърнати и разрушени бойни коли, изпепелени сгради — това виждаха очите ми из пътя.

Малко преди обяд настигнахме нашите войскови части и заедно с тях влязохме в града. Фашистите не бяха успели да

разрушат големия мост на река Дунав. Колата ни свободно мина по него и спря на другия бряг. Само преди три часа тук се бе разиграло кратко сражение, завършило с окончателното оттегляне на противника.

Първото нещо, което зърнах, слизайки от колата, бяха два обезобразени човешки трупа. Те лежаха близо до моста. Главата на единия — откъсната от тялото. Другият — насечен и намушен на много места. Тези трупове бяха на хърватски комунисти.

В Марибор ме свари Денят на победата, Девети май. Всеки, който имаше някакво оръжие, стреляше във въздуха от радост. Стрелях и аз с моя партизански пистолет.

Бяхме любопитни да надникнем в мариборското гестапо и по другите здания, обитавани до вчера от германски шабове и офицери. Навсякъде по стените още висяха портрети на фюрера. Минавахме от стая в стая и ги късахме. На едно място намерихме гипсовия му бюст, изхвърлихме го през прозореца и с удоволствие проследихме как се разби на парчета.

По мариборските улици видях да конвоират военнопленници. Тези войници бяха палили селата и градовете на Европа, бяха избивали жените и децата в Полша, Белорусия, Украйна. В началото на войната те приличаха на яростни бикове, а сега изглеждаха като стадо овце.

На фронта видях и дългите влакови композиции, които караха хиляди освободени от концлагерите хора: французи, руснаци, холандци, поляци, белгийци. Те сякаш се завръщаха от самия ад. Бяха толкова слаби и изпити, та нямаха сили да се усмихнат дори на свободата си.

Аз отново щях да си спомня тази картина много по-късно, когато четях и гледах документални кадри за газовите камери и когато сам посетих Бухенвалд и Освиенцим.

Всичко в Бухенвалд прави потресаващо впечатление. А лагерът се намира само на десет-дванадесет километра от Баймар, където са живели и са творили безсмъртните гении Гьоте и Шилер, Хердер и Лист! Пред входа на концлагера е изрязан с железни букви надписът: „Jedem das seine“, което ще рече — всекиму своето! По телените мрежи е бил пускан ток с високо напрежение. Още стояха ниските бесилки и крематориумът с високия комин...

Малцина са издържали режима в Бухенвалд. Жертвите надхвърлят 56 000 души. В тези условия на лагера, изключващи всякакви възможности за спасение, концлагеристите все пак успяват да създадат мощна организация, която ръководи

съпротивата тук и подготвя въстание. А още по-страшен е Освиенцим. За него е писано толкова много, не е нужно да повтарям...

— Ти написа цял цикъл стихотворения за Бухенвалд.

— Според мене хората трябва периодично да минават през Бухенвалд и Освиенцим, за да не забравят никога лицето на фашизма.

Ако ме питат с една дума да отговоря какво най-много мразя на света, бих отговорил — фашизма! Всяко мракобесие, всяко насилие над човешката съвест — е фашизъм! Всеки произвол, всяко издевателство над човека — е фашизъм!

— Още нещо за впечатленията ти от фронта?

— Богати, незабравими впечатления! Особено ме поразиха Унгария. Селските къщи все чисти. Леглата с бели чаршафи и пухкави възглавници. Селяните, щом се върнат от работа, веднага се измиват и се преобличат в чисти дрехи. Изрядна чистота. Бях настанен на квартира в Надканижа. Ходих в Печ, Капошвар и други градове. Преминах и в Австрия, стигнах до Клагенфурт. Видях американски войници... Често се срещаш и разговарях със съветски войници и офицери — колко бяха сърдечни, дружелюбни, непосредствени... Аз се възхищавах от тях и винаги ще се възхищавам. Ще минат столетия, но никога няма да бъде забравен подвигът на Съветската армия, на съветския народ!

— Пак в „Отечествен глас“ ли продължи да работиш, след като се върна от фронта?

— До началото на 1946 г. останах във вестника. После ме привлякоха в едни курсове по марксизъм-ленинизъм, които се ръководеха от известния партийен деятел Гаврил Атанасов, политемигрант, отпътувал от Съветския съюз заедно със Ставке Димитров и единствен останал жив при самолетната катастрофа, сполетяла групата на 26 август 1944 г. над Брянск. Аз му бях в курса технически секретар. Провеждах събеседвания, помагах в подготовката на курсистите.

— Да не са те готвели за партийен работник?

— Имаше предложение да ставам секретар по агитацията и пропагандата в Девин, но аз отказах; изтъкнах, че съм решил да следвам.

— Имаш ли непосредствени впечатления от Народния съд?

— Присъствувах на някои заседания. Бях потресен от разкритията за чудовищни престъпления.

Докато траеше съдът, не помня по чие хрумване бе организиран митинг на черните забрадки.

Наблюдавах това поразително зрелище от един балкон. На площада нямаше място игла да се хвърли. Гледах и сълзи изпълваха очите ми. Колко жертви, колко мъченици за свободата!

И когато това море от черни забрадки се залюля и завика „смърт“, издигнало портрети на убитите, аз почувствувах, че всяка дума за милост би прозвучала като кощунство.

ДУХОВНИ И ЕСТЕТИЧЕСКИ НАСТАВНИЦИ

Юни 1980 г.

— През кои години си чел най-много?

— Навярно като ученик в гимназията. Минал юношеския период и изчел неизбежните Майн Рид, Жул Верн, Емилио Салгари, Фенимор Купер, тогава вече се ориентирах към големите имена на световната класика: Достоевски, Толстой, Тургенев, Гогол, Балзак, Юго, Дикенс, Синклер, а също така и към по-малко известните днес Кнут Хамсун, Б. Келерман, Якоб Васерман, Йохан Бойер.

Четях вечер. Четях, докато очите ми се зачервят и ме заболят. Сутрин се събуждах по-рано и пак четях. Четях в училище, когато урокът ми беше скучен. Имаше реална опасност да се превърна в напълно книжен човек, ако не бях привлечен в редовете на нелегалния РМС.

Новата, ремсовата дейност ме погълна изцяло, завладя душата и сърцето ми, но и тогава не престанах да чета. Сега обаче вниманието ми се насочи преди всичко към съветските автори. Намерих и прочетох всичко, което беше преведено у нас: Горки, Шолохов, Гладков, Еренбург, Катаев, Неверов, Тарасов-Родионов, Бабел, Пилняк.

Много пъти се е писало и говорело за това, какво огромно въздействие са оказали съветските писатели за формирането и израстването на революционните кадри у нас, и аз няма да повтарям.

По това време у мен се зароди силен интерес към научната, политическата и философската литература. И всичко, което прочетох тогава, остана в съзнанието ми, в кръвта ми, в мозъка ми. То беше здравата основа, която оформи моя характер, моя мироглед.

— Кои книги си чел като партизанин?

— Би било преувеличено, ако се каже, че много се четеше в партизанските отряди. Не се намираха книги, пък и нямаше

време кога да четеш. Как да четеш, когато си непрекъснато в движение, когато бродиш денонощно по горите и балканите, постоянно преследван?

И въпреки това в раниците на някои другари се намираще томче от съветски писател, или стихове от Ботев и Смирненски, или някоя друга книга и ние ги четяхме или декламирахме в редките часове на спокоен отид.

Няма да забравя една нощ през май, когато край партизанския огън под връх Богдан за първи път чух известния монолог на Странджата от „Немили-недраги“. Как кънтяше гласът на партизанина под огромните буки, в които се отразяваха сиянията на огъня! Тръпнехме от възторг, като замаяни слушахме думите, които сякаш се отнасяха за нас:

„Какво ни трябва друго? Пари ли? Пари не щем, за пари не сме проливали кръвта си, защото е по-скъпа от всички пари на влашките богаташи... Имот ли искаме или къщи? Та ние заряхахме нашия имот и къщи доброволно. Ние нямаме нужда от имоти. Ние се жертваме за свободата на България.“

Камен, който е от родния град на Ботев, знаеше наизуст неговите стихове и често ги декламираше. Веднъж двамата с него вървахме през една гора към Калофер и макар че беше светло и някой можеше да чуе, той внезапно повиши глас и ми издекламира цялата знаменита статия на Христо Ботев „Смешен плач“.

Бъв всеки партизански отряд се намираще по някой „поет“, който съчиняваше маршове или стихове по повод на някоя акция. В нашия отряд до моето идване нямаше такъв и аз си спомням и досега ясно с какъв възторг ме посрещнаха другарите, когато им издекламирах първото си стихотворение.

Стихотворението съчиних при твърде необикновени условия. Поради опасността от блокада отрядът се прехвърляше от Средна гора в Стара планина. Две нощи непрекъснато вървахме в непрогледен мрак, мокрени от проливен дъжд. И през това време спонтанно в мене се оформяха стихове, които бяха най-ярък израз на нашите преживявания и мъки. И макар че тези стихове нямаха особени художествени достойнства, те много се харесаха на партизаните.

— Каква литература, какви автори четеш и препрочиташ сега?

— Естествено преди всичко се връщам към поезията! Най-често изпитвам духовна необходимост именно от нея. Обичам също така да чета и препрочитам мемоари. Няма да учудя

никого, като кажа, че любимата ми книга е „Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов. От най-ранна възраст съм се опивал от нея и колкото пъти я препрочитам, все откривам нещо ново.

Увелича ме прозата на Яворов — „Хайдушки копнения“ и „Гоце Делчев“.

Неведнъж съм разлиствал „Строителите на съвременна България“ от Симеон Радев. Тя по изразителност и сила напомня най-хубавите исторически образци. Ние имаме добри традиции в мемоарната проза, които не бива да се забравят, не бива да се пренебрегват! Никола Обретенков, Ст. Заимов, Тодор Икономов, Христо Стамболски, Павел Шатев, Христо Силянов, Михаил Маджаров и много други!

От чуждите автори бих споменал Сен Симон, Казанова, Херцен, Вера Фигнер. Не споделям мнението, че мемоарите на Казанова са полупорнографско четиво. Те дават ярка и живописна картина на европейския живот през XVIII в., а някои епизоди, като например бягството му от оловния затвор във Венеция, са пресъздадени с вълнуваща сила.

Обичам да се връщам и към сборниците с афоризми, мисли и фрагменти. На първо място Монтен, Лабрюйер, Ларошфуко, също Шанфор, Мултатули, Емерсън.

От нашите автори заслужено признание придобиха фрагментите на Атанас Далчев и „В късни часове“ на Борис Делчев.

— Имаш ли влечение към антикварни книги?

— Аз имам навик всеки ден да минавам през книжарниците, в това число и през антикварните, за да се осведомя за някои издания, които ме интересуват. Същото правя и когато съм в чужбина.

На книгата обаче аз не гледам като на някоя мебел. Ние се възхищаваме на стари, редки издания, както това правят някои любители на антиквариата. За мен не е важно изданието, а съдържанието. Например купих си Еразъм Ротердамски на руски, едно малко, хубаво издание. Оригиналът не ме интересува, и без това кой би могъл да го притежава! Богатството на книгата е в нейните мисли, в идеите, които съдържа.

ПРОБЛЕМИ ОТ ВЧЕРА И ДНЕС

Юни 1980 г.

— Сега ще ти припомня някои твои изказвания и публикации за книгоиздаването у нас, за да ги коментираш с днешна

дата. Ти набра завиден редакторски стаж, интересът ти към книгата е комплексен и поради това е любопитно какви становища продължаваш да отстояваш по вечно актуалните въпроси на книжната „продукция“.

1955 г.: „Има един въпрос, който не беше засегнат в доклада на др. Христо Радевски, макар че е в пряко отношение към писателското творчество. Това е въпросът за книгоиздаването. От две години работя в Младежкото издателство и се сблъсквам с много неща, които ме дълбоко учудват и понякога възмушават.

Преди всичко ме учудва обстоятелството, че откакто бе създадена Главната дирекция на книгоиздателствата и се въведе система на най-строго планиране, пътят на българската книга до читателя стана извънредно труден, извънредно сложен. Ако преди години, щом авторът дадеше книгата, най-много след месец можеше да я види отпечатана, сега за това са нужни в най-добрия случай три-четири месеца, а за млад автор или за автор от провинцията срокът е още по-дълъг. Той трябва да чака най-малко година, за да влезе книгата му в плана, да се утвърди от Главната дирекция, да влезе в графика на печатницата и пр. операции, които довеждат много автори до отчаяние.

Нека не бъда разбран криво. Аз не съм изобщо против системата на планиране, но струва ми се, някои ръководни лица от Главната дирекция често пъти гледат на писателското творчество като на обикновен вид производство. Разбира се, може да се запланива например преводната литература. Може да се запланиват нови издания на класици или книги, които са изчерпани. Може да се запланива дори така наречената специална литература — техническа, медицинска, физкултурна и пр. Но същите принципи на планиране не трябва да се прилагат и към оригиналната художествена литература, защото творческият процес се различава много от който и да е производствен процес. Кой сериозен писател може да каже кога точно ще завърши стихосбирката или романа си? Кой може да предвиди безбройните трудности, които възникват при създаването на едно художествено произведение?

Друг факт, който не мога да възприема, това е опеката на Главната дирекция спрямо редакторите. В издателствата обикновено работят хора, които се занимават с литература и носят отговорност за това. Те четат книгите и напълно естествено е те да преценяват какво трябва да се издава и в какъв тираж. Защо тогава над тях ще бъдат поставяни хора от

Главната дирекция, които ще утвърждават книгите и ще определят тиражите им?

Знам, като ме чуят някои другари, веднага ще подскочат: значи вие искате да пускате книгите без контрол? Нека сме наясно. Аз не съм против контрола, но да го вършат не те, а общественото мнение, нашата литературна критика.“

1980 г.: „Сега пътят на книгата се е удължил и усложнил още повече. Парадоксално е, но е така. От една страна, ние притежаваме модерна техника — електронни машини, прекрасни комбинати, а, от друга страна, темпът на печат е ужасно бавен. И никой не може да каже съвсем точно на какво се дължи това. Може би ако се направи едно обследване, ще се види къде отива хартията, предназначена за художествена литература. Днес като че ли се отделя по-малко хартия за художествени книги, отколкото преди. Вярно, увеличиха се писателите, заглавията са повече, но главното е, че издателствата не могат да поемат продукцията и всяка година едни книги залежават, отлагат се и така се получава задръстване.“

— Нима отлагането засяга еднакво всички ръкописи?

— Не, разбира се! Има една малка група автори, чиито книги прескачат всички планове и срокове и направо се дават на печат.

— Ти казваш, че някога отпечатването на ръкописите се бавело три-четири месеца! А как се чувствуват днес тези творци, които не могат да видят книгата си напечатана по пет-шест години?

— Аз по себе си съдя: ако една книга, която съм написал, не излезе за една-две години, не мога да се захвана с друга. Предполагам, че с повечето автори е така. Само излизането на книгата може да ни освободи от мислите, които са ни вълнували в процеса на писането. Освен това произведението добива гражданственост едва когато се напечата. Тогава авторът вече може да чуе мнението на читателите и критиката, да разбере, да се увери какво в същност е направил. Това е предимството на публикацията. Иначе защо ще пишем, ако не можем да издаваме или издаваме с такова закъснение? Бавното издаване забавя и творческия процес.

— Виждаш ли изход?

— Има много предложения, правени от различни писатели, но досега те остават без внимание. И все пак какво може да се направи? Преди всичко трябва да има един много по-строг контрол върху литературната продукция от страна на нашата общественост и от издателския състав. На думи у нас

много се говори за контрол на литературата, обаче продължават да се пускат книги без никаква стойност. Някой ще ми възрази — критерият е относителен. Да, но има очевидни примери за безпринципност и безкритичност. Колко книги се препотпяват и въпреки това се преиздават. Когато една книга за лежи с години по книжарските рафтове, тя не бива да с навира отново в редакционните планове. Подборът трябва да се засили. Без друго всяка година изискването към книгите расте. Следователно трябва да се засили и подборът. А често преценката за художествените ценности се прави от чужди на литературата хора. Пък и графомани се навъдиха у нас. Аз съм редактор отдавна и знам: към издателствата се насочват потоци от ръкописи на графомани, които намират връзки, познания и най-често постигат целта си.

Има и друг въпрос, свързан най-тесно с подбора. Нашата критика не си е на мястото. Тя не върши работата, за която е предназначена и призвана.

1955 г.: „В доклада на др. Радевски се казаха и няколко думи за критиката, за нейната непростима пасивност, но мене ми се струва, че тези думи не бяха достатъчно силни и достатъчно остри.

Преди години, като издадеш книга, веднага се появяваха отзиви. Сега обаче не е така. Мога да назова пред вас 30–40 книги, излезли през последните две-три години, за които не се е появил абсолютно никакъв отзив. Защо критиците мълчат?”

1980 г.: „Че нашата критика не е на ниво, това е публична тайна. Тя не е принципна, не е обективна, има си свои господари, проявява нелитературни качества. По тия въпроси се говори вече открито, пише се. Аз не знам какво би могло да се предложи, за да се оправи това положение. По-опитните и възрастни критици се ориентират към класиката, към миналото, т. е. там, където е безопасно. Избягват проблемите на съвременността. Оставят проявленията на съвременните автори без внимание. Все някакви проучвания, все някакви дисертации за миналото. Като ги настъпиш на тази тема, отговарят, че и това е важно. Разбира се, че е важно. Но да се пише само за класиката, без да се спира поглед на днешните произведения — това на нищо не прилича. Някои критици забогатяха от класиците.

„Литературен фронт“ предложи да се каже коя от излезлите през 1978 г. книги е най-хубавата. На тоя въпрос всички анкетирани отговориха. Но на другия въпрос — коя е най-слабата, никой не отговори. Всеки намери начин да премълчи.

Това показва в какво жалко състояние е критиката. Тя не смее да каже една права дума.“

— Не е приятно да огорчаваш.

— Критиката трябва да рискува. Ние имаме в миналото такива писатели и критици, които са казвали мнението си, без да се съобразяват с никакви имена.

— На писателските събрания не се ли е повдигал въпросът за посочените недостатъци в книгоиздаването?

— И на събрания се е говорело, и в печата се е писало, но полза никаква... Да вземем един прост факт. Ръководните фактори в книгоиздаването са на мнение, че поезията не се харчи, затова тя се издава в ограничен тираж: 1000 — 2000, рядко повече. Добре, но не с всички стихосбирки е така. Като излезе примерно книга от Валери Петров, Блага Димитрова, Радой Ралин, Добри Жотев — тя мигновено се разграбва... Значи не всяка поезия „не се харчи“. Какво пречи например да се запазят матриците и ако стихосбирката се изчерпа за един ден, веднага да се пусне допечатка?

Това е просто, изгодно и разумно.

— А какво става, след като ръкописът излезе от печат? Как читателят според теб ще се ориентира в това море от заглавия, които се появяват всяка година?

— Вече говорихме за критиката. Тя трябва да утвърждава и посочва хубавата книга и същевременно да бъде безпощадна към слабите и посредствени произведения. А слаби книги се пускат често у нас. Някои издателства вече се ползват с такава слава, че помежду си ние ги наричаме „слабите издателства“.

— Но ако напишеш отрицателна критика за някой автор, малко или много известен, редакторът не иска да я пусне...

— Всичко е една верига... На отговорни редакторски места стоят доста неподходящи хора. Те не се тревожат от съдбата на литературата, поставят личната си кариера над всичко. Редакторът на литературно списание или вестник трябва да поема отговорност! Да не се бои, щом е убеден в своята правота! А такива ли са сега редакторите?

— Смята се, че и наградите спомагат за утвърждаване на хубавата книга.

— Да, когато са справедливи. А колко често се раздават награди „по втория начин“! Има книги, получили дори най-високи награди, които сега никой не ги знае — посредствени, слаби произведения! И ако направим статистика, ще видим, че все едни и същи хора се награждават. Преди години Емил

Манов направи предложение книги от членове на Бюрото на СБП да не бъдат предлагани за награда. Присъствувах на това заседание на Управителния съвет — предложението се прие без особен ентузиазъм. А след няколко месеца тази „несправедливост“ бе поправена, решението отменено, ошетените автори от ръководството за компенсация получиха други награди и така продължава досега.

Колко пъти ми се иска да направя възражения, когато прочета за нови наградени книги. Прието е, щом книгите са наградени, те са неприкосновени!

И когато обявяват такива награди, обикновено не пишат кой е в журито, не се дават обяснения, всичко става анонимно и тихоъмълком...

— Нима Съюзът на писателите не може да се намеси в книгоиздателския процес?

— Трябва да може, това е негов пряк дълг. Понякога се питам: защо е нужен този огромен (от шестдесет души!) управителен съвет, защо са нужни шест заместник-председатели, пет-шест секретари и пр.? И като се прибавят толкова чиновници — цяло министерство! Защо да се учудваме тогава, че има непрекъснато боричкане за постове, за награди, за звания?

— Ти казваше някъде, че по отношение на литературните оценки не бива да допускаме говоримата реч да измества писмената, че обсъжданията и дискусиите по събранията не са най-резултатни форми. Защо смяташ така?

— Ние няма какво да крием от нашата общественост. Ние не сме някаква нелегална организация. Всичките ни въпроси са свързани с целия народ, с цялата ни култура. Печатът, радиото, телевизията — ето къде трябва да се обсъждат литературните проблеми! Не е ли парадокс, разполагаме с такива мощни пропагандни средства, а се ползваме от едни остарели, кръжочни форми, характерни за времето, когато партията беше в нелегалност!

— В пряка връзка с книгоиздаването е и въпросът за редакторския състав. Какво се съдържа повече в днешното понятие „редактор“ — проклетие или признание?

— Когато започна нашата литературна дейност, казахме вече, редактори в издателствата и литературния печат бяха авторитетни писатели като Никола Фуриаджиев, Багряна, Камен Калчев, Ангел Каралийчев, Светослав Минков, Борис Делчев, Емил Манов, Илия Волен, Валери Петров, Блага Димитрова... Кой дойде на тяхно място?

— Как да си обясним тоя отлив от редакторския труд?

— Причините са много и различни. Промени се отношението към редактора. В издателствата и редакциите постепенно взе връх чиновническият дух. Крайно усложнената система на планиране и издаване, заседателщината, проникването и намесата на множество некомпетентни, чужди на литературата хора отблъсква сериозните писатели от редакторството.

Забравя се основното правило, че редакторът е първият квалифициран читател и съветник на автора (особено на младия, начинаещия автор!), че трябва да притежава голяма култура, да познава нашата и световната литература, а и самият той да е значителен творец... Иначе как младият (пък и старият) автор ще вярва на твоите съвети и указания? А сега издателствата бякат от никому неизвестни „редактори“.

Спомням си, като работех в пловдивския окръжен вестник, по едно време при нас дойде нов колега. Мастит, възрастен мъж с прошарени коси и шкембе. Изпращаше го една от съюзните партии, която протестираше, че в органа на Отечествения фронт сме работели само комунисти.

Още на първото съвещание новият редактор взе думата и говори около час: за международното положение, за ролята на журналистиката и пр. — все в тоя дух. След това той подробно се спря върху стила и методите на нашата редакция.

— Не може така да се продължава! Трябва да се състави картотека с фишове. Да се отбелязва кой какво е написал, да се прави характеристика на материала, да се води постоянно отчетност, да имаме пълна документация...

Слушахме го прехласнати. Особено ни смая с идеята за картотека и фишове.

Минаха няколко седмици. Новият продължаваше на всяко събрание да взема думата и да развива „идеи“. Но през цялото време, докато беше при нас, той не написа нито статия, нито бележка, нито дописка дори.

Веднъж главният редактор ме срещна на стълбището и полуядосано, полунасмешливо ми каза:

— Знаеш ли какво е работил колегата, преди да дойде в редакцията? Бил е теляк в банята!

— Защо тогава са го изпратили тъкмо при нас?

— За да ни се подиграят, ето защо!

Бившият теляк скоро ни напусна, но ето — нашата литературна действителност постоянно ми напомня за него.

— Странно е все пак, че административните служби, различните постове, както и писателските групи, където се полу-

чават заплати, за да се пише, са предпочитани сега от толкова много автори.

— Работата на редактора, по общо мнение, е високоблагородна, но е тежка, свързана с много неприятности. От една страна, от твоята добросъвестност зависи съдбата на младите творци, които с трепет ти носят първите си книги, от друга — трябва да се води жестока борба с потока от бездарници, от посредствени „автори“, които не подбират средства в стремежа си да „пробутат“ ръкописа... Има и по-сложни случаи: известен, утвърден писател ти донесе слаб ръкопис и ти си длъжен да го върнеш, ако държиш на името си.

А колко по-лесно е да заемаш някакъв административен пост, да си далече от такива разпрания! Но за нас, за всички творци е много по-важно кой ще бъде редактор в отдел „Поезия“ на издателство „Български писател“, кой ще отговаря за прозата в списание „Септември“, отколкото... кой ще бъде председател, секретар или заместник-председател на СБП.

— Ти самият не си ли помислял да се оттеглиш от редакторската работа и да я замениш с друга, по-благоприятна за творчество от гледна точка на времето и спокойствието?

— Досега не съм помислял... В редакторския труд аз намирам не само удовлетворение от съзнанието, че изпълнявам едно благородно обществено задължение, че помагам на десетки творци, но тази дейност е от полза за самия мен. Като редактор аз съм задължен да следя нашата литература, да познавам творчеството на българските автори — а какъв писател можеш да бъдеш, ако не си в курса на съвременното творчество? Има още едно важно обстоятелство: като чета и редактирам чуждите произведения, аз ставам по-взискателен и към себе си.

Колкото за включването ми в някоя група, където да ми дават заплатата, за да пиша, аз съм на особено мнение. Не желая да бъда в никаква „група“, където трябва да давам някому сметка какво и колко пиша, та ако ще да ми дават и министерска заплатата! Ще пиша тогава и така, както мога и както искам!

ПАРТИЗАНСКИ ДНЕВНИК

Юни 1980 г.

— През 1946 г. в Софийския държавен университет се откри нова специалност — руски език и литература. Преди това се колебаех дали да следвам, дори си мислех, че висшето об-

разование не ми е нужно, но като научих за откриването на руска филология, колебанията ми веднага отпаднаха.

Следването ми, особено първата година, беше много трудно. Нямаше квартири — спяхме четирима в една стаячка, храната в мензата бе оскъдна и еднообразна (направо отвратителна), не разполагах и с пари... За да се издържа, почнах работа. Първо работех като коректор във вестник „Ведрина“²⁰, сетне станах уредник в списание „Младеж“.

— Имаше ли в курса ви други пишещи братя?

— Винаги е имало такива във филологите, а също и сред другите факултети. Тогава основахме литературния кръжок „Васил Воденичарски“. Там идваха Павел Матов, Иван Радоев, Найден Вълчев, Климент Цачев, Серафим Северняк, Въльо Раковски, Атанас Наковски и други, които после станаха известни автори.

Хубава дружба от кръжока ме свързва с Генчо Стоев. Той започна със стихове и ги правеше може би по-добри от нашите, но се отказа, отдаде се на прозата.

Университетският кръжок изигра своята положителна роля за нашето оформяне като творци. В него четяхме своите произведения. Канехме известни писатели на сбирките. Помня, Никола Фурнаджиев идва няколко пъти. По това време той беше главен редактор на вестник „Литературен фронт“. Фурнаджиев ми помести там две партизански стихотворения. Това бе първата ми публикация в централния печат.

— Кои стихотворения?

— „Раненият партизанин“ и „Блокада“.

— Не влязоха ли те сетне в „Партизански дневник“?

— Да, но доста преработени... И първият човек, който ме поздрави след отпечатването на двете стихотворения, беше Радой Ралин, който също работеше в „Литературен фронт“, помощник на Фурнаджиев.

Трябва да кажа, че съм много благодарен на Радой. Той прояви голяма отзивчивост към мен. Тъй се запознах с него, сближихме се и оттогава датира нашата дружба. Разбира се, похвалите му бяха малко пресилени. Радой и сега си е такъв. Обича да преувеличава, когато хвали, не спазва мярката. Но не са много тези, които така от душа да приветствуват и насърчават младите творци, както това прави Радой Ралин.

После, след като веднъж изрази възторга си, колкото пъти ме срещнеше, Радой не пропускаше да ми поиска нови стихотворения. Така неусетно написах и други работи на партизанска тематика.

В същност Радой Ралин ми даде и самата идея да направя цяла книга със стихове за партизанската борба.

През 1948 г. успях да завърша моята първа стихосбирка „Партизански дневник“ и я отнесох в Партийното издателство. Чете я Стоян Каролев и той ѝ стана редактор. Каролев се отнесе много грижливо и добросъвестно към първата ми книга — и аз съм му признателен. Той я четеше внимателно, направи ми редица критични бележки, после изнесе доклад за обсъждането ѝ, а след като се отпечата, написа и помести в сп. „Септември“ голяма и благоприятна рецензия за нея.

От моето поколение аз пръв издадох книга. Бях на 25 години. И към мене беше проявено голямо внимание от страна на Писателския съюз. Христо Радевски му беше председател тогава. Състоя се обсъждане на стиховете ми, присъствуваха много поети и се изказаха различни мнения.

— Какви бяха критичните бележки, които се направиха при обсъждането на „Партизански дневник“, а също и в рецензиите, появили се след отпечатването ѝ?

— За обсъждането на „Партизански дневник“ се появи подробна информация в „Работническо дело“ от Георги Бицип: „Характерно за поезията на Овадия е нейното вътрешно единство, простотата, липсата на изкуствен патос и фразьорство“... „Налице е една икономичност на художествените средства“, поетът „отразява действителността със съдържано чувство, но реалистично правдиво, точно, с конкретна образност и с това постига добри резултати“. Но „понякога, като се стреми да бъде психологически правдив да даде „човешкото“, той стига до известни крайности, изменя на типичното в действителността“. Подчертаваше се, че не давам достатъчно „идейния образ на партизаните“, че не „изтъквам достатъчно дълбоките мотиви на тяхната борба“.

Как се отнесох към критиката? Като всеки млад поет, готов да брани със зъби и нокти стиховете си, аз реагирах доста остро на някои бележки. Възразах, че поезията ми била „мрачна“, че образът на партизанина не бил „типичен“, и пр., за което след обсъждането бях меко упрекнат от Каролев. Тогава беше прието така (а и сега понякога продължава същото): като те критикуват, ти си направиш самокритика и по този начин обезоръжаваш противниците си. А след това пак си караш по същия път.

И все пак аз имах голяма полза от всички обсъждания, рецензии, справедливи и несправедливи бележки. Те ме накараха да се замисля, да се вгледам в себе си, макар и не вед-

нага да направя една спокойна, хладнокръвна оценка на творчеството си.

Аз самият си открих много недостатъци и слабости в отпечатаните стихотворения и пристъпих към тяхната основна преработка.

Най-лошото за един писател е, когато го канонизират и го оградят от всяка критика — той се самоуспокоява, загубва чувството за реалност, оглушава. В нашата литературна действителност има достатъчно такива примери.

— Веднъж на планина ти каза, че твоят голям късмет като поет е, дето си бил партизанин.

— Да, съпротивата е моята главна тема. А да имаш своя тема, това вече само по себе си е предимство.

— Ти не си поет на една единствена тема.

— Но партизанската доминира над всички. От нея започвам аз като поет. Чрез нея изразявам най-съкровените, най-съществените си чувства. Мен още от самото начало партизанската тема изцяло ме завладя. По-късно вече, с развитието на самата ни литература аз се насочих и към други теми — любовна, пейзажна, философска, дори минах към проза. Това е естествено в развитието на всеки творец.

— Когато подготвяше първата си книга, включи ли всичко, което беше написал дотогава, или направи подбор?

— Нито едно стихотворение от партизанския ми бележник²¹ не влезе в моята първа стихосбирка. Само няколко от тях се появиха в два пловдивски сборника („Въстанически песни“ и „Стоманени хора“)²², издадени набързо веднага след Девети септември с агитационна цел. Нищо писано от мен преди победата не влезе в „Партизански дневник“. Отказах се и от други неща, които писах в дните на свободата. Трябва да кажа обаче, че и „Партизански дневник“, и последвалите я стихосбирки: „До последния миг“, „Отрядът живее“, „На родния бряг“ носят печата на схематизма и съчинителството. Интересното е, че всички тези стихосбирки въпреки очевидните им недостатъци се приемаха добре от критиката. Заради прогресивното съдържание, заради новите идеи и... заради слабата подготовка на критиката.

Някои от младите поети (не изключвам себе си) повярваха на похвалите и се пообъркаха. На мен лично ми бе нужно много време — години! — за да направя трезва самопреценка на себе си и своето творчество. Това стана без помощта на критиката, дори въпреки нея.

Нямаше тогава много поети и навсякъде ни посрещаха с

отворени обятия. Редакторите сами ни търсеха и бързо отпечатваха стихотворенията ни.

През тези години пишех много. Откликвах на всички събития по света и у нас. След всяко мое пътуване в чужбина се появяваше нов цикъл стихове. Впрочем така пишеха всички.

— Вие сте писали главно на политически и граждански теми, били сте творци на така наречената „гражданска лирика“. А нямаше ли тогава опити да се разчупи схемата, да се печатат стихове с интимна или философска тематика?

— Сега аз приемам понятието „гражданска поезия“ само в условен смисъл, само като ярко, страстно отношение към политическите и обществените събития, към съдбините на народа и времето. Нашата поезия има велики традиции в това отношение. Естествено не трябва в никой случай да се смесва гражданската поезия с римуваните статии, с куките и високопарни стихоплетеници, които за съжаление намират място в печата, дори и днес.

Ние бяхме искрени, ние вярвахме дълбоко в това, което пишехме, и то фактически беше нещо ново, макар и несръчно: нови думи, нови изрази, нов дух, ако щеш. Дори в декларативните ни стихове имаше поезия.

Този вид поезия, както я наричат, гражданска, владееше много години **територията на вестниците и списанията**. Редакторите не печатаха изобщо „интимни“ стихове, а и никой не ги пишеше. Първият опит направи Иван Радоев с един цикъл стихове, които бяха посрещнати „на нож“, устроена бе дори „дискусия“.

През 1956 г. аз се осмелих да издам стихосбирката „Дом“, любовна лирика.

— По конкретен повод ли са написани стиховете в „Партизански дневник“, или са измислени?

— Повечето от стихотворенията в „Партизански дневник“ са написани по конкретен повод, по конкретни преживявания. Ето например „Мост“. Като че ли е още пред очите ми вечерта, когато трябваше да отида на определената явка при стария мост, за да ме заведат в отряда. Вървах по улиците на смълчания град, пълен с агенти и полицаи, усещах тревожните удари на сърцето си и мислено се сбогувах с познатите къщи, с досегашния си живот. И тъй аз използвах този символ — моста, по който минавам, за да отида в нещо ново, непознато за мен. Напред, отгатак моста, съвсем зримо започваше за мен нелегалният, изпълнен с трудности живот. Тъй старият пловдивски мост придоби в моето стихотворение точен символичен смисъл: той водеше от миналото в бъдещето!

По моста бърза пътник закъснял,
в спокойната си къща се прибира...
А дом за нас е вече този бял
и труден път, по който се умира!

По конкретни поводи са написани и много други, почти всички стихотворения от „Партизански дневник“: „Край огъня“, „Към Юмрукчал“, „Гроб на Юмрукчал“, „Май 1944“, „Партизани“ и пр.

— Твоите партизански стихотворения са пръснати из няколко книги. Коя от тях смяташ за окончателен вариант на „Партизански дневник“?

— През 1954 г. аз основно преработих почти всички стихотворения в „Партизански дневник“, а тези, които бяха очевидно слаби и не подлежах на преработка, просто отпаднаха. Прибавих към тях и няколко стихотворения, поместени в „Отрядът живее“²³ (също слаба книга), написах нови и така се получи последният за тогава вариант, който издадох под заглавието „Стихове за партизанския отряд“²⁴.

— Според мене трябвало е да запазиш първоначалното си заглавие, защото то се възприе, то утвърди цялостно стиховете ти за антифашистката съпротива.

— Това направих по-късно, в следващите издания. Но и тук продължих пресяването. Отпаднаха допълнително нови неща, които счетох за по-слаби. И още ще отпаднат в бъдеще.

ТИ ТРЯБВА ИСТИНАТА ДА КАЖЕШ

Януари 1981 г.

Партизанското име на Давид Овадия е Радой. Случайност. И не затова съм при Радой Ралин.

— Вашето приятелство, както научих от Давид, има творческа биография...

— Непосредствено след 9-и септември 1944 г. на улица „Полянов“ в София се събираше един литературен кръжок — продължение в легални условия на някогашния кръжок „Христо Смирненски“²⁵. В него членуваха Емил Манов, Михо Величков, Александър Геров, Веселин Ханчев, Александър Муратов, Блага Димитрова, Божидар Божилов, Богомил Райнов, Валери Петров, Алексей Сегренски, моя милост, Йордан Петков, Иван Вандов, Милка Спасова, Невена Стефанова, Катя Георгиева.

Веднъж този кръжок получи покана да гостуваме на пловдивските другари, да направим литературно четене. Отидохме. Посрещнаха ни в Окръжния комитет на Съюза на народната младеж с председател Георги Йовков — един млад хубавец с изразителни очи, с току-що наболи мустаци и вдигната напана вълни коса. Дадоха ни обяд в най-скъпия ресторант. Никой от нас за пръв път пиha алкохол, разбира се, обилно разреден със сифон. А следобед стана литературното четене. С пловдивските другари щяха да четат един-двама. И тогава аз запознах с Давид Овадия. Беше един слабичък младеж в голф. Той ми подаде едно стихотворение, написано със зелено мастило с тогавашните стъклени пера. Равен почерк без никакви завъртулки и превземки. Стихотворението със своята непосредственост веднага ми хареса. И аз му казах да го прати в „Литературен фронт“. Защо казах да го прати? Защото Фурнаджиев можеше да не го хареса и да се получи неудобно. По пощата е друго.

И той действително го изпрати.

Тогава във вестника работехме само двамата с Фурнаджиев — той главен редактор, аз — уредник. Половината редакция беше в неговия джоб (нещата, които ще влязат в броя), а половината — в моя (току-що получените).

Фурнаджиев хареса стихотворението на Давид и то, мисля, излезе същата седмица.

Нашето приятелство с Давид Овадия — едно здраво, хубаво приятелство, което има вътре всичките черти и на другарството, и на приятелството заедно — не започна като любов от пръв поглед. Дълго време то се изграждаше. И продължаваше да се изгражда.

Четенето в Пловдив мина. През есента на 1946 г. Давид дойде в София. И започна да се отбива към редакцията, където наминаваха и Генчо Стоев, и Иван Радоев. Понеже и Фурнаджиев беше общителен човек, около „Литературен фронт“ се образува едно общество от млади поети. Понякога вечеряме заедно. Посещавахме Клуба на културните дейци. Ходехме на литературните четения, които студентите уреждаха. Аз бях студент, но ходех редовно на тия четения, белким се открие някое ново име за вестника.

Давид тогава беше един обаятелен младеж. Имаше в него нещо много ведро, много здраво, жизнено. Помня, с приятелите му Спас и д-р Доков (докторът почина от рак) една година карахме студентския празник заедно. Но приятелството ни Давид тъй или иначе още не започваше.

Тогавя ний бяхме най-близки приятели с Александър Муратов. Муратов (той знае френски и испански) ни правеше страшно впечатление с това, че следеше френските, испанските — чужди поети. В ония дни, 47-ма година, това се смяташе за своего рода еретизъм. Аз запознах Муратов и Далчев и тримата някак се сблизихме. Далчев — най-възрастният, Муратов с десет години по-млад от него, аз пък с десет години по-млад от Муратов.

Все по това време сме разговаряли с Давид за Далчев. Давид приемаше и харесваше Далчев — не както по-късно, но все пак го харесваше (други го отричаха). И сме излизали така, в младежки компании, с Блага Димитрова, преди да заминем за Съветския съюз, със Станка Пенчева. Свързваше ни хубавата атмосфера между хора, опиянени все пак от един идеал. Вярно, имаше някои млади, които искаха да правят кариера в удобното поле на литературата, но нашите помисли бяха чисти тогава!

В моята квартира на „Раковска“ Давид е идвал често. Идвал е и Генчо Стоев (той почина със стихотворения, и то хубави стихотворения, смятахме поет ще стане и се изненадахме, че стана белетрист).

С какво на мене ми харесаха стиховете на Давид?

За да отговоря на тоя въпрос, трябва да кажа, че аз още като ученик следях добре нашето ремсово литературно движение и вече познавах от сборниците „Жажда“ и „Праг“²⁶ ярките поетични проявления на Александър Геров, на Вутимски, на Валери Петров, на Богомил Райнов. Няма що да се лъжем, тогава поезията беше стигнала едно модерно ниво. Тя след Девети малко назад се дръпна. Затова може би мен нещо не ме задоволиха особено стихотворенията на партизанска тематика, дори от тези автори, които със своята фукльовщина вече бяха успели да заемат позата на класици и български Лермонтовци. В техните стихове имаше нещо по-лековато, нещо външно, нямаше я дълбоката същност на партизанството.

И изведнъж дойдоха тези стихове на Давид с тяхната не само непосредственост, ами и липса на всякакво излишество. Когато отиваш да умреш, разни метафори не вървят. Като че ли колкото и метафори да ми намерят, те никога не могат да заместят това „Настане вечер, месец изгрее...“. Не могат да го заместят. Действително в крайна сметка си остава чувството и истината. А точно в тези стихотворения на Давид, макар не-похватни и с не особено богати рими, имаше една силна правда.

Някои неща за Давид критиката не ги е казала като хо-

рата. Тя общото изтъква — тематиката, героизма, а не вижда пък, че той човешките съдби дава! Спомняш си красавицата мила на квартала, родена за щастие, за любов, но сполетяна от жестока смърт („Палачите не жалят красотата“). Спомняш си ученичката, обожавана от един чист юноша, а пристанала на полицейски агент. Спомняш си идването на цар Борис в Пловдив: щедро сее той дребни монети, тълпата вика „ура“, пък невръстното момченце стои учудено, неразбиращо — този инстък и грозен човек съвсем не прилича на онези „красиви и силни царе от старите приказки“! Спомняш си войника, който по заповед стреля в поета („Не вярвам в тебе, време, когато ти поетите убиваш!“). Спомняш си по-сетнешната изповед на партизанина:

Аз никога не съм бил тъй свободен
като през тези страшни дни, когато
над мен тежеше смъртната присъда.²⁷

Е, това са стихотворения! Виж, една друга естетика, друга философия е това вече!

И много от тия стихотворения например Давид ги дава в една редакция — връщат му ги, в друга редакция — връщат му ги. Да се чудиш просто сега — защо са ги връщали?! Какво намираха в тях?

То беше едно такова време, когато не само заради стихотворението, ами за позицията, за това, че си се изказал — не те печатаха.

Но това са по-късни работи. Ставаше дума за първите години след Девети. Високо се оценяваше тогава в нашите среди подвигът на партизаните. Някои дори чувстваха срам, че не са били в балкана. До такава степен беше това звание...

— Почетно!

— Не само почетно — достойно!

Не смея да кажа със сигурност въпреки паметта си да не излезе някой самохвалец, но мисля, че в един разговор аз казах на Давид: слушай, ти тези теми, дето ги имаш, сега му е времето да ги напишеш докрай и всичките да ги подбереш за книга! След година-две Давид издаде първата си стихосбирка „Партизански дневник“, която се обсъди в Съюза на писателите. Тогава Каролев (той изнесе доклада) хареса сбирката му. Някои намираха, че имало в нея нотки на песимизъм. Как можело например да се пише за партизаните: „Живеем кучешки живот...“ Ние го защитихме, доколкото можахме!

Живеем кучешки живот,
но за човешки ний се борим!²⁸

Мога да кажа, че аз все още бях повече приятел с поезията на Давид, отколкото със самия него. Да. Харесвах я, за разлика от онази поезия, в която виждах разни флинтфлюшки. Остатъците от барок, от рококо са излишни. Ти трябва истината да кажеш. И да намериш съответните изразни средства.

В онова време, когато вече удряха Далчев, някои от нас пък говореха, че точно Далчев ще бъде поетът, върху чиято основа ще се изгради бъдещата ни социалистическа поезия. Ний си казвахме: както Маркс изгради марксизма, вземайки диалектиката на Хегел и социалната база на френските материалисти-философи Сен Симон, Фурие, Кондорсе — така и нашата поезия ще вземе формата, стиловите средства на Далчев, а пък иначе социалистическото съдържание на Вапцаров.

Та на мен за основа ми служеше естетиката на Далчев. От нея изхождах аз, като оценявах поетите. Ето на колко просто го е написал Далчев:

Все този двор и осем реда
прозорци от трите страни
и никога не ще съгледаш
на тях деца или жени.²³

Казва ли какви са жените? Казва ли какви са прозорците? Но всичко се разбира. Това е голямото!

И мен Пенчо Данчев ме упрекваше в една статия, че аз прекалено съм оголвал нещата, правел съм оголена лирика — без образи, без друго. Но както и да е.

По-късно (1950 г.) аз бях изпратен по културната конвенция за година и половина в Прага. Мисля, че се обадох оттам на Давид, но той като че ли не ми отговори. Изобщо кореспонденция между нас, както с други писатели, не е имало. И когато се върнах, Давид вече беше приет в Съюза на писателите. Тачеха го, не може да се оплаче.

През петдесетте години Давид печаташе и актуални стихотворения във връзка със събитията. Излизали сме на общи литературни четения. Тогава още сме нямали кавги, нямали сме и другарството, голямото. Спомням си, по корейската война Давид чете едно стихотворение (той не го е включвал в книга, може би не си го дени толкова), в което имаше един стих — страшен и прорязващ като нож:

Не казвай, че не си виновен ти!²⁴

Слушай, викам, защо само американският войник? Туй важи и за нас, за всички: не се поставяй в положението един ден да се оправдаваш и да смяташ, че нямаш вина (Не казвай, че

не си виновен ти!) Хубаво го е намерил! Този стих на мен ми остана като една максима за отговорност.

— Говорейки преди малко за стихотворенията, които са били връщани от разни редакции, ти навярно имаше пред вид годините на култа и догматизма. Тогава в Съюза на писателите ставаха доста горещи срещи. Как се държеше по твоя преценка Давид тогава?

— Труден беше онзи период. Мъчно време. Нашият партисен секретар здраво провеждаше култа на местна почва. Спомням си една вечер как ме извикаха от седем до единадесет и половина вечерта да ме разпитват — Далчев иска ли партийни тайни от мен, говорил ли ми е срещу социализма и пр.

Вече върнал се от Прага, аз стоях близо две години без работа. По разни антологии, албански и други, превеждахме, печатахме.

Говорят сега у нас само за едно априлско поколение, което е според мен неправилно. Защото туй е поколението, което е дошло след, вече на готовото, извоюваното. В същност борбата срещу догматизма се почна много по-рано. Тя се почна през 1952, 1953, 1954 г. — в различни спорове, в различни изказвания, в търсене на истината.

И какво ми е правило силно впечатление у Давид Овадия по това време?

Например Пенчо Данчев беше публикувал в списание „Септември“³¹ едни доста остри и критични статии срещу Радевски и Младен Исаев. В тези статии той — малко така със сектантско, догматично отношение — им отричаше всичките постижения преди Девети септември. Изкарваше поезията им анемична, недействаща — една поезия изкуствена, която даже и на масите не харесвала. Цялата борба на Пенчо беше да утвърждава Вапцаров, който не беше достатъчно утвърден.

Та по този повод станаха събрания в Съюза на писателите. А Радевски е секретар. Младен, макар да не беше секретар (ударен нещо), но все пак думата му тежеше. И ето — всички изказвания съм ги забравил, всички лица даже съм забравил, а си спомням ярко този характерен тембър на Давид, тези негови запъвания, които в случая действаха като акценти! Стана и каза: ний трябва да благодарим на другаря Пенчо Данчев, че има доблестта да критикува Христо Радевски.

Значи тогава новото, ако бихме могли да го наречем така, априлското, възникваше ей с това несъгласие. Ние с Муратов и Далчев, да речем, не приехме критиката срещу Ана Ахматова, срещу Зошченко. И Давид още в туй време се проявяваше

като един така шракаш, честен ум. Знаеш поне — когато ти каже, че нещо не е хубаво, той ти го казва прямо. Няма да направи интрига за тебе, няма да бъде двуличник...

ДВЕ ПОСВЕЩЕНИЯ

Юли 1980 г.

Втората стихосбирка на Д. Овадия („До последния миг“, С., 1950) сега като че ли е най-любопитна с две посвещения: едното („До последния миг“) — на Георги Димитров, а другото („Седмият“) — на Трайчо Костов.

Но най-напред няколко думи за самата стихосбирка!

— И тя е писана тогава, когато аз още не обръщах необходимото внимание на художествената страна в творчеството си.

— Какво означаваше Георги Димитров за вас, антифашистите, в годините на борбата?

— Георги Димитров за нас беше кумир. Още през съпротивата ние слушахме статиите му по радиостанция „Христо Ботев“ и той беше нашият вожд. И оттам това обаяние. Аз помня деня, когато Димитров за пръв път произнесе реч на родна земя. Какво силно впечатление ни направи тя! Неговото минало, неговото достойно държание — всичко ни покоряваше. Знаехме наизуст едва ли не цялата му реч на Лайпцигския процес. В нашето въображение Георги Димитров се сля с образа на един митичен герой.

— Как стигна до самото стихотворение?

— Кой съвременник не си спомня тревожните и мъчителни дни от края на юни 1949 г.? Всеки ден по радиото предаваха бюлетина за здравословното състояние на Димитров, който бе на лечение в санаториума „Боровиха“ край Москва. Всеки ден с трепетно очакване и плаха надежда ние слушахме и четяхме тези бюлетини. Здравето му все повече се влошаваше. И когато на 1 юли съобщиха, че състоянието му е много сериозно, не остана вече никакво съмнение...

Вестта за смъртта му посрещнах като лично несъществуване, изпитах остра болка, каквато се изпитва само при загубата на много близък и любим човек. Цялото ми поколение бе израснало с неговото име, възпитано бе от неговите книги и статии, от героичния му пример.

Помня, че се прибрах веднага в къщи и разтворих тома с избрани произведения, отново прочетох (за кой ли път) знаменитата му реч пред Лайпцигския съд. Кое сърце не трепва, кой революционер не изпитва гордост и възхищение, като чете без-

смъртните слова: „Аз защитавам смисъла и съдържанието
моя живот.“

Излязох навън да споделя мъката си с хората, да на
подробности за смъртта и погребението му. От микрофоните
лееше траурна музика. Лицата на хората бяха скръбни. М
зина плачеха.

В този момент си мислех: какво е най-важното, най-съ
ственото в личността на Димитров? Представях си целия
живот — от най-ранно детство до последния миг отдаден
революцията, и тогава ми дойдоха от само себе си думите:

До последния миг той е мислил, работил, мечтал,
до последния дъх за народа си той е изгарял!
И сърцето му с топла, огромна любов е туптало
за любимата, малка, но горда България.

Написах цялото стихотворение на един дъх, както се каз
същата вечер го занесох в „Работническо дело“ и на друг
ден то излезе.

— После си го поправял...

— Да. И е възможно пак да се връщам към него, защото
то продължава да се рецитира въпреки недостатъците си.

— Художественото произведение може да бъде хубаво
със своите недостатъци. Те му се прощават.

— Прощават се, но това не бива да утешава автора.
Имах едно стихотворение, което беше много популярно и в ба
кана, и след победата, но нищо не остана от него.³²

— Сега да се спрем на „Седмият“! Само по себе си то
оригинално и силно стихотворение! Не случайно на времето
ползуваше с голяма известност. Но седмият — това е Трай
Костов!³³

— Това стихотворение, по понятни причини, аз не вклю
вам в стихосбирките си. А то е документ на времето. То пр
създава тежката и тревожна атмосфера през 1949 г. около
процеса срещу Трайчо Костов.

Как бе създадено това все пак по общо мнение ярко по
литическо стихотворение? Известно е, че след Девети септемв
Трайчо Костов се ползуваше с огромен авторитет заради засл
гите си в борбата против фашизма, за твърдото му и достойно
държане в полицията, както се говореше и пишеше тогава.

Във всяко, особено в политическото стихотворение трябва
да присъства някакъв личен елемент, да е вплетено някак
лично преживяване и външение — иначе то ще звучи като пуст
декларация. Какъв беше личният елемент в случая? Спомня
си, че веднага след Девети септември името на Вапцаров з

Ученик в Първа мъжка гимназия
„Александър I“

Родителите

В първите дни след победата

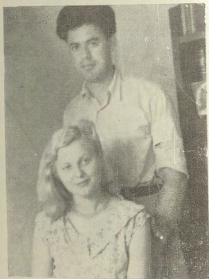
Със стария ятак дядо Колю
Стайков

С партизанина Христо
Червенаков (Калин)
от Калофер

С началник-щаба на отряда
Драган Генев (бай Добри)
на срещи с читатели

Със съпругата Гита

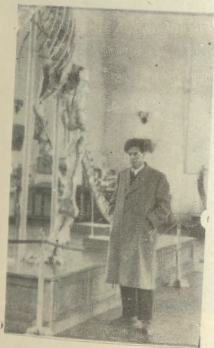
Със съветски войник през
септември 1944 г.

Със Стоян Юруков пред
лобното място на Менахем
Менахемов

В Монголия с полския поет
Ян Гизгес

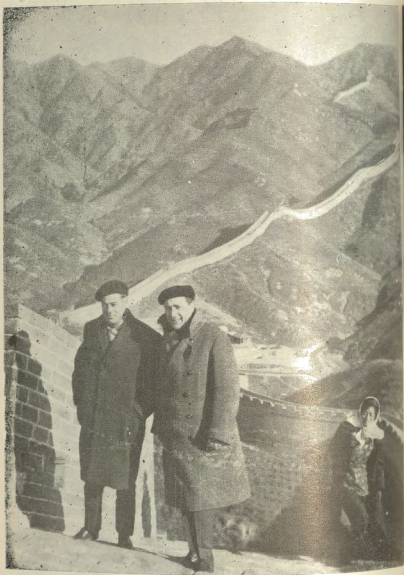
Монголия. В музея пред
скелета на динозавъра

С Гочо Гочев на Акропола

С Любен Георгиев в Цариград

С чешкия поет Иржи Марек пред китайската стена

Писателска делегация в Москва. С Тодор Генов, Емилиан Станев,
Мил Манов, Стоян Илиев и Л. Левчев. (1966 г.)

Лондон. Пред гроба на Карл Маркс

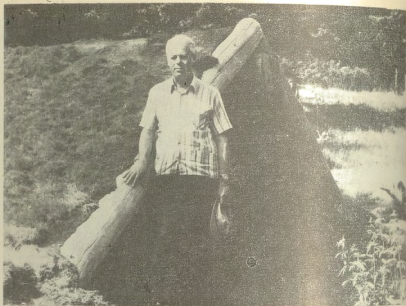
Среща с читатели — обсъждане на повестта „Леваневски“.
С Ирида Фазл-за, Витан Порязов (Владо) и ятаци. Село Калековец, 1979 г.

Срещи с пионери

С Александър Геров и Борис Милев — Огин

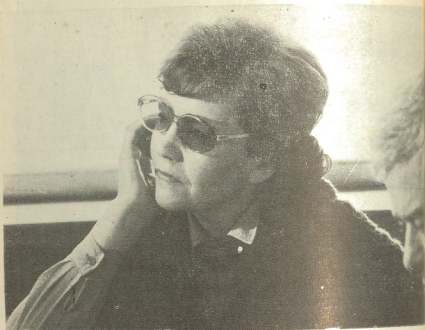
Пред една от землянките на лагера
„Техеран“

Д. Овадия

Световният шампион Михаил Ботвиник дава сеанс на едновременна игра

Със съветската поетеса Римма Казакова в Надчик (Кабардино-балкарска ССР) 1981 г.

учудване на мнозина се премълчаваше, сборник с негови стихотворения излезе три-четири години след това. Не само аз, но и други не можеха да си обяснят това странно премълчаване на най-добрия наш, революционен поет от годините на антифашистката борба.

Присъствах на едно събрание в салона на днешния Театър на младежта, на което се изказа и Трайчо Костов във връзка с годишнината от разстрела на шестимата членове на Централния комитет (23 юли 1942 година). Като спомена за поведението на арестуваните в полицията, той каза, че постът не е имал достатъчно твърдо държане, правил е признания.

По-късно излезе един сборник от спомени за Вапцаров и в предговора му Тр. Костов повтаряше същата мисъл.

Още тогава аз бях изненадан и огорчен от това изказване. Защо беше нужно да се говори за държането на Вапцаров в полицията, нали там не гаят с перце! Не всеки може да издържи докрай на ужасните инквизиции, не всеки може да прояви таква твърдост като самия Трайчо Костов (както се твърдеше тогава).

Това неприятно усещане изплува в съзнанието ми, когато във вестниците се отпечата пълният текст на обвинителния акт срещу Трайчо Костов, когато в цялата страна цареше необикновена възбуда и възмущение, израз на което стана и написаното за една вечер от мен стихотворение „Седмият“ (на другия ден то бе отпечатано в „Работническо дело“). Обвинението звучеше много убедително и всички повярваха — как иначе можеше да се обясни освен с предателство, че секретарят на партията е пощаден, докато другите шестима са разстреляни?

Трябва ли да съжалявам, че съм бил заблуден? Трябва ли да съжалявам за това стихотворение? Сложен въпрос, на който е трудно да се отговори!

А стихотворението остана като документ на времето.

АЗ ВЯРВАМ В МЪЛЧАЛИВАТА ЛЮБОВ

Септември 1980 г.

— Стихотворението ти „Аз вярвам в мълчаливата любов“ стана популярно веднага след излизането на стихосбирката „Дом“ (1956 г.).

Същата година по разпределение аз отидох учител в град Исперих, Разградски окръг. Влизам за пръв път в една паракелка и гледам — на черната дъска написано: „Аз вярвам...“

От мен се искаше да позная кой е авторът.

Дадох си вид, че не знам.

„Хм, и това ми било учител! — сриза ме безцеремонно Александрина Спасова, която впрочем след време се записва следва българска филология в Търновския университет.

— Това стихотворение е замислено като една закачка, на една шега. За разлика от мен моята съпруга Гита е доста приказлива. Затова и стихотворението посветих на нея. Много пъти са ми казвали, че то се преписва от ученички, използва се любовни писма и обяснения, с една дума — живее собствения живот.

— Същата участ има и стихотворението „На сватбата най-хубавия час“. Каква е неговата история?

— Историята е проста, тя се е случвала хиляди пъти: двамата се оженва за друг — и ти оставаш да си ближеш раните.

Преди години Тодор Ризников, тогава млад писател, ме уверяваше, че той постъпил именно така (докато аз само „се заканвам“): отишъл на сватбата на своята любима и се получила точно същата картина, която аз съм описал в стихотворението.

— В интимната лирика въображението сътворява повече от прекрасните качества на образа.

Защото те обичам,
затуй си ти красива!
Но не бъди надменна
и хитра не бъди!
Умре ли любовта ми,
презρε ли те сърцето,
за миг ще остарееш
и погрознееш ти!³⁴

— Стендал в своето знаменито есе „За любовта“ развива много интересни мисли, плод на продължителни и задълбочени наблюдения, на богат и горчив жизнен опит. Неговата теория за „кристализацията“ на чувствата е цяло откритие.

Когато човек се влюбва, въображението му почва да „обогатява“ физическите и душевните качества на любимата, създава си собствен образ, който понякога е твърде далеч от оригинала.

В художествената литература са описани много такива случаи. Като започнем от „Страданията на младия Вертер“ от Гьоте и свършим с поредицата романи на Марсел Пруст — „По следите на изгубеното време“ (все още непреведени изцяло на български).

Но идва момент на „декристализацията“, когато човек като че ли изведнъж проглежда, изведнъж осъзнава, че обектът на неговата страст е твърде обикновено момиче. Този момент наставя понякога след много години.

В едно чудесно утро
ще скоча аз от сън,
необичайно весел
ще тръгна сам навън.

Ще грее слънце. Птици
в простора ще летят.
За първи път ще бъде
красив и мил светът!

Ще има да се чудя
и да се смея аз:
как толкова години
с неизтощими страст

аз тебе съм обичал,
за тебе съм копнял!
Наистина аз бил съм
съвсем обезумял!³⁵

— Как се посрещна „Дом“ — първата стихосбирка у нас след 9 септември 1944 г., която почти изцяло съдържа, само интимни стихотворения?

— Не бих казал, че критиката я посрещна с одобрение и възторг. Напротив. Дотогава в литературата и периодичния печат доминираше изцяло гражданската, революционната лирика. И ако някой поет направеше плах опит да напише стихотворение за любовта, той винаги го „подплатяваше“ с граждански мотиви. Винаги се сочеше за пример „До моето първо либе“ от Ботев или стиховете на Петьофи за любовта и свободата.

Никой обаче не може да оспори значението и силата на интимните стихотворения! Защо да се забравя, че наши големи поети като Яворов, Димитър Бояджиев, Дебелянов, Разцветников и други са създали великолепни образци на любовна поезия, с които и сега живеят, и сега ги рецитират, публично или в тесен кръг, хиляди читатели, млади и стари.

За „Дом“ тогава един критик се отзова, че е „еснафска“ поезия. Няма да споменавам името на този критик, защото същият след време ми призна, че са „го накарали“, а при второто издание на книгата написа положителна рецензия.

Друг критик — Любен Георгиев — писа рецензия под заглавие „Изненада“.

— Защо „изненада“?

— Защото всички бяха свикнали да четат от мен само партизански стихове, само творби на гражданска и революционна тематика. Литературната критика посрещна книгата хладно и с пренебрежително мълчание — затова пък читателите я приеха възторжено. Поради много ограничения ѝ тираж (вече говорихме за „тиражната политика“ на издателствата) стихосбирката не се задържа и един ден в книжарниците.

— След като издаде „Дом“, продължи ли да пишеш интимна лирика?

— Аз не си поставям за цел предварително какъв вид стихотворения да пиша. Може сега да създам стихотворение, посветено на борбата за мир, а следния път друго — с интимен мотив. Каквото съм преживял, почувствувал — това става съдържание на моите творби.

След „Дом“ написах стихове на интимна тематика и ги включих, когато преиздадох стихосбирката под ново заглавие — „Късна среща“. Сега имам и други такива стихотворения и ще ги прибавя в някое бъдещо издание.

— Ти си един от съставителите на „Антология на българската любовна лирика“, отпечатана през 1976 г. от издателство „Народна младеж“.

— Никак не беше лесно издаването на тази антология! Колко хора трябваше да убеждаваме, колко пречки да преодоляваме... Ние, четиримата съставители (Божидар Божилов, Йордан Милев, Димитър Стефанов и аз), прехвърлихме отново цялата българска поезия — класическа и съвременна, за да направим необходимия подбор.

Тя излезе — добре художествено оформена, с илюстрации от български художници, в огромен (55 000) тираж. И буквално се разграби! Такава голяма е жаждата на нашите читатели за интимна лирика. След две-три години антологията бе преиздадена в същия тираж — и пак изчезна веднага от книжарниците. Кога у нас е била издавана поетична книга с такъв тираж?

А от критиката — никакъв отзив! Че е извършена голяма работа, че тази антология може да послужи за повод да се направи оценка и преоценка на цялата българска поезия — нито дума!

А може да се изтъкнат и слабостите, грешките в подбора. Не, нищо не бе казано. Това събитие просто бе премълчано.

ОПОРНИ ТОЧКИ

Септември 1980 г.

В книгата си „Началото на пътя“ (1980 г.) Климент Цачев е посветил страници и на Давид Овадия. Без да се поотаря вече писаното, интересно е все пак да се знае кои са, условно казано, опорните точки на неговото отношение към човека и поета, с когото се познават още от студентски години.

— Когато за първи път през есента на 1947 г. прочетох „Литературен фронт“:

Аз виждам как другарите вървят
в ръцете с пушки през нощта тревожна.

веднага усетих, че авторът на тези стихове наистина е партизанин. Ние тогава бяхме провинциални младоци, дошли в София да се учим. Чувствувахме обаче една историческа вина, че сме се разминали с нещо голямо. Ето — Давид Овадия, наш връстник, е бил партизанин, участвувал е, рискувал е.

Тъкмо затова очаквах да го видя по-различен от нас. И първото нещо, което много ме впечатли, след като се запознахме — това беше невероятната му скромност. Слушам — изказва мнение: категоричен е, но не влага никакъв апломб, не отсича веднъж завинаги. Ясно, с него може да се разговаря, да се спори.

Най-интересното: ние очаквахме също така, че и Давид ще се нареди, както му се полага заради заслугите. Нищо подобно. Той и хабер си нямаше от това. Никога не прояви стремеж, не пожела да законодателствува нито сред своите другари, нито пък в нашата литература.

Спомням си, когато Давид живееше на „Елин Пелин“, Христо Горов, който тогава работеше в ЦК на партията, му предложи да работи в отдел „Агитация и пропаганда“. И Давид Овадия не прие:

— Има хора — каза, — които ще вършат тая работа далеч по-добре от мене! Аз искам да си остана поет, да си пиша стиховете, защото това мога да правя.

А по същото време той беше коректор във „Ведрина“. Там си изкарваше хляба. Следваше и работеше. Стипендия не получаваше и не търсеше никаква облага. Това сега е трудно да се проумее.

И е безукорно пряк Давид Овадия. Не твърдя, че във всички изказвания пред мен мнения той е бил стопроцентово прав (от моя гледна точка, разбира се), но беше абсолютно

пряк. Всички знаехме, че неговото становище не може да е продиктувано от нищо извън литературните му позиции. Никога не клатеше шапка и не се ловеше за модата, за да не прави по тоя начин кариера или да се хареса на тоя или он

Друго: Давид е другар! Когато Иван Радоев, не знам, че е внушение, беше подгонен, Давид Овадия на своя глава настоя пред Веселин Андреев да поставят въпроса по-горе. Той лично се зае да отиде и обясни, че Радоев просто е ома

ветен.

— За какво е набеждаван Иван Радоев?

— Бяха се пуснали слухове за баща му — такъв, онакъв а се оказа, че той е бил след Девети първият кмет на Пординската община.

Когато Пенчо Данчев написа статията „Поети граждани и поети неграждани“⁴⁷ и изкара Иван Радоев, Станка Пенчева и мен много слаби поети и неграждани, Давид Овадия беше единственият, който стана на събранието да ни защити. И сега помня думите му:

— Сектантството е счупило главите на много хора, може да счупи и още, ако така се процедира и се отричат талантливите автори!

През онези години се беше зародила и нашата дружба със Станка Пенчева. Мнозина тогава бяха против тази дружба, защото Станка била от богат род. Пак Давид Овадия беше първият, който застана на наша страна. Казвал ми е:

— Станка Пенчева не бива да бъде огорчавана. Тя трябва да се движи в наши среди и ще видиш — ще стане много добра поетеса.

Външно затворен, Давид е един доста чувствителен и нежен човек. Но туй, което му прави чест е, че никога не е плаквал своя обида. С мен, не знам защо, е споделял. Осъждали сме в парка да си говорим.

— Имаш ли впечатление как е понесъл раздялата с близките?

— Когато неговите родители заминаха за Израел, един месец той дойде с мен на село. Майка ми много го хареса. Веднъж (мене ме нямаше в къщи) тя го помолила да ѝ свари чай от орехови черупки за кашлица. Давид насипал черупките в чайника, без да забележи, че вътре няма вода. И чайникът избухнал нагоре разтопен. Аз се върнах и заварих паниката. Майка ми (тя е учителка) успокояваше Давид.

— Нищо, тоя чайник и без това вече трябваше да го хвърляме!

Купихме си друг, нов чайник и го нарекохме Давичовия. Наистина е много несръчен. Когато заминаваше за Израел да види родителите си, той дойде у нас да му стъкмим багажа. Не знаеше как да си подреди куфара. А после от Израел ни донесе портокали. Не съм чувал да говори за някаква носталгия по близките. Но знам, че има някаква много топла, стеснителна обич към майка си.

Давид обича, приема шегата и никога не злобее заради шетите по свой адрес.

Веднъж стана дума за една книга — извънредно скучна (няма да споменавам автора й!). Давид се произнесе, че никой не може да я изтърпи до края. Но аз съм упорит и я прочетох. Е, не беше леко, разбира се! Отидох при Давид. Той не ми повярва. Прочете наслуки едно изречение: „Кажи, какво следва нататък!“ Аз продължих текста почти буквално.

Разтвори той гардероба, извади партизанските си дрехи: стражарски брич, извехтяла винтияга, един брезентов патрондаж, едно кепе с ОФ значка, много мазно, три ордена в кутийки и един пистолет. Подаде ми ордените и рече:

— Вземи ги, братко, ти повече си се мъчил от мене, щом си можал да прочетеш тази книга!

Разбира се, не ги взех.

Това са нещата, които са ни свързвали в дружбата. Това са опорните точки на моето дълбоко уважение към Давид Овадия.

ЕПИГРАМИ

Септември 1980 г.

— От края на петдесетте години в нашата литература се забелязва развитие на епиграмното творчество. Пишат епиграми и млади, и стари поети (а също и непоети), устройват се литературни четения само на епиграми, дори се издадоха и няколко книги. Ти също издаде сборка „Епиграми“ през 1961 г. Как да се обясни интересът ти към този жанр — дан на модата, инцидентно явление в твоето творчество или естествено продължение на гражданската ти лирика?

— В никакъв случай не бих се съгласил, че епиграмите са инцидентно явление в моето творчество! В онези години у нас се създаде благоприятен климат, самите редакции на вестниците и списанията с охота поместваха епиграми. Към това трябва да се прибави и дейността на Радой Ралин, който не само пишеше остроумни и блестящи епиграми, но и като ре-

дактор в „Стършел“ прояви огромна енергия, за да привлече поетите, да им въздействува да пишат хумористични и сатирични произведения. Той ни спираше по улиците, отдалеч се провикваше: „Написа ли нещо ново? Дай да го напечатим в „Стършел“!“ И всеки от нас се отзоваваше: със сполучливи или несполучливи творби, със сатирични стихотворения и разкази, с фейлетони, а най-често с епиграми.

Аз също първо дебютирах с няколко не особено сполучливи стихотворения, а после се насочих към епиграмата. Спомням си, че една моя епиграма получи горещото одобрение на Радой и моите приятели. Тя и сега често се цитира при случай.

Аз тръгна пред тържествената дата:
пак лоши стихове ще наводнят печата!
(„Предпразнично“)

Като родоначалник на българската епиграма аз бих посочил Ботев. „Защо не съм“ е в същност съставено от няколко епиграми:

Защо не съм и аз поет,
поет като Пишурката?
Ех, че ода бих направил
на баба си на хурката!

Изглежда, че нашият велик поет не е бил много справедлив в осмиването на Пишурката, както и на Войников, Славейков и Вазов, но когато се води борба на живот и смърт, борба за свободата, не може винаги да се иска точна преценка, измерена с аптекарски везни, неизбежни са пристрастията и увлеченията.

Кирил Христов, Стоян Михайловски, Иван Шишманов, Смирненски са ни оставили добро епиграмно наследство.

Може да се каже, че епиграмата у нас получи своето развитие и разцвет в годините на свободата. На първо място безспорно стои Радой Ралин, когото на едно литературно четене, помня, нарекоха „корифей на българската епиграма“.

Сполучливи епиграми написаха също така Марко Ганчев, Александър Миланов, Иван Троянски, Георги Свежий, Димитър Стойчев, Георги Ивчев и други.

— С какви свои качества епиграмата завоюва вниманието и признанието на читателите? Може ли тя да се смята за пълноправен жанр? Към какви епиграми имаш предпочитание лично ти?

— Забелязал съм, че някои писатели, главно критици, имат пренебрежително отношение към епиграмата. Считат я като

закачка, шега, виц, който може да предизвика смях, но в който случай не представлява сериозно произведение. А за мен епиграмата е пълноправен литературен жанр! Сполучливата, блестящата епиграма понякога надживява множество дебели романи и стихосбирки.

Епиграмата има предимство пред другите жанрове, тя е кратка и лесно се запомня. Въздействието ѝ е непосредствено, моментално и с голяма трайност.

Добрата епиграма създава нетърпимост към антиобществените явления, затова бюрократите и карьеристите я ненавиждат и преследват с всички средства.

Аз лично предпочитам кратката, от два реда епиграма. Нали един древногръцки автор (Кирил) е писал:

„Най-добра е епиграмата-двустиише. Ако има повече редове, съвсем не е епиграма, ти ни четеш „епос“.“

— Би ли цитирал някои твои двустиишни епиграми, които считаеш за най-сполучливи?

— Ето тези например:

Аз вярвам: и за тази подла мафия
ще дойде ден — ще пиша епитафия!
(На една мафия)

Той бе критик бездарен,
но талантлив жандарен.
(Епитафия на един критик)

Внимавай, че ако сгрешаш —
ще те изпратят пак в Париж!
(Наказанието на шуката)

Тълчи ни, тормози ни, клевети,
но само тези речи ни спести!
(На един оратор-губернатор)

Пази се, братко, от това шпионче,
душа то няма, а — магнитофонче!
(Из миналото)

— Напоследък епиграмата преживява очевиден упадък. Пак се появяват в „Стършел“, „Вечерни новини“ и други вестници епиграми, но обикновено те третират дребни теми („зарзаватчийски“), липсва им остроумие и блясък, много са констативни.

— Не бих казал, че и сега не се появяват, макар и по-рядко, сполучливи епиграми. Но като всяко явление в приро-

дата, след развитие и разцвет следва упадък. Намалява енергията, изчерпват се темите. Разбира се, не искам да оправдавам и амнистирам някои твърде боязливи редактори, които разглеждат всяка епиграма с лупа да не би да се отнася за някой „силен на деня“ и после те да си имат неприятности. Колко мои епиграми, и не само мои, така и не са видели бял свят! Голяма напаст са тези редактори! Своето спокойствие те поставят над литературата! И тази нетърпимост у някои, заемащи високи служби, писатели дори, нетърпимост към критичната бележка, към леката шега! Какво ще стане, ако се напечата по-остричка епиграма, дори да има в нея малко преувеличение, пристрастие!

Колко срамни случаи знам, когато някои автори са огорчавани заради епиграми. Аз също съм имал доста неприятности, някои са ми се сърдели дълго време и не са ме поздравявали.³⁸

С всяка епиграма
расне мойта слава!
Скоро никой няма
да ме поздравява...

— Ти за много писатели си писал епиграми, а някой не е ли писал за теб?

— На едно бурно събрание, на което се изказах доста остро за някои наши литературни нрави, като седнах на мястото си, Дамянчо (поетът Дамян П. Дамянов) ми подаде листче. Докато говорех, той беше съчинил епиграма:

Ръката честна стискам ти, Давиде,
(но нека между нас остане, брат),
че може да изпята, ако види
от партбюрото някой Голнат!

— Казваш, че имаш непечатани епиграми. Толкова ли са остри, та не могат да видят бял свят?

— Аз не ги намирам за толкова остри. Все някога ще ги напечатам. Между тях има и някои „непристойни“, за тях ще бъде по-трудно. Но нали и Пушкин има такива епиграми? Разбира се, някои думи, в случай че такива епиграми се напечатат, ще се заменят с многоточие.³⁹

СТИХ. ПОЕТИЧНО ИЗКУСТВО. ПРЕВОДНА ПОЕЗИЯ.

Септември 1980 г.

— Имаш ли лично твои, вътрешни начала, от които се ръководиш, като пишеш стихове? Някои държат на простотата, на естествеността, други усложняват израза... Как стоят нещата при теб?

— Моето главно изискване към поезията е да бъде тя искрена. Да бъде резултат на преживени чувства. Всеки опит да се съчинява, да се измисли води до неуспех. Има, разбира се, поезии, на които им се удава да съчиняват, но аз не съм от тях.

— Стихът — това е, казват, човекът! Дали си мислил за своя стил и как би го определил с няколко думи?

— Моят стил според мене е реалистичен стил. Той следва преживяното. Това е основното качество не само на стиховете, а на цялото ми творчество.

— Защо ти така рядко използваш сравнения, метафори, хиперболи?

— Всеки изкуствено усложнен стил мене ме дразни, както в живота ме дразни всяка натруфеност и фалш. Простият и разбираем начин на писане ми импонира на характера повече от всичко друго.

— Не значи ли това, че ти си изключително много верен на жизнените факти, че се придържаш твърде силно към тях?

— Разбира се, че съм верен на жизнените факти, но веднага искам да кажа следното: в изкуството трябва да има търпимост към всички стилове! Аз приемам и усложнената поезия. Да вземем един Пастернак. Колко не просто, усложнено пише той, но може ли да се отрече неговата поезия?

— Прекият, точен смисъл на думата ли предпочиташ или нейната многозначност?

— Чувствата сами си намират и думата, и фразата. Когато нещо много ме развълнува, стихотворението просто изниква от мене и спонтанно намира и съответния си израз. Тук няма избор. Диктовката е отговор.

— По начало работата на хладния ум като че ли не е от голяма полза за поезията.

— Разбира се! В никакъв случай! За мен в това отношение най-добър пример е Христо Ботев. Често в наши среди е ставало спор за поезията на Ботев и Вазов. Ботев пише спонтанно. Неговата поезия е израз на дълбока емоционалност. Вазова поезия. Не се чувствава измислянето. А у Вазов не е точно така.

— У Вазов се чувствава масата, писалището. Това му качество вероятно се дължи на прозата. Тя не се пише как да е, иска да се заседиш по-продължително на едно място.

— Аз винаги давам предпочитание на Ботев. Естествено спонтанните поети, поетите на вдъхновението, не са много плодотворни за разлика от тези, които съчиняват.

— След първите си стихосбирки, след „Дом“ (1956 г.), „Смразата не бива да угасва“ (1958 г.) и „Епиграми“ (1961 г.) ти започна неочаквано да отпечатваш стихотворения с бял стих.

— Нашата поезия в продължение на един век се създава с много малки изключения, в традициите на класическата форма, на тоническото стихосложение, със строго спазване на ритъма. Може да се каже, че и в наши дни римуваният стих има повече привърженици не само сред известните утвърдени поети, но и сред най-младите.

Предимствата на римата са известни и често са били изтъквани. Римата, била тя съседна или кръстосана, или през два стиха, като че ли те връща към предишната мисъл, засилва, подчертава постигната идея, въздействува непосредствено, прави куплета и цялото стихотворение по-лесно да се запомня, да се учи наизуст. Не напразно добрите епиграми са написани с пълни, благозвучни рими. Понякога, като търсиш точната рима, ти попадаш на нови нюанси, откриваш нови образи и стихотворението се обогатява.

Същевременно римата има и своите слаби страни. Колкото и някои от добрите наши поети да намират нови рими и словосъчетания, да прибегват към по-сложни, непълни или дори приблизителни рими, все пак тя не е неизчерпаема. Като кажеш „любов“ — веднага очакваш „зов“ или „суров“ (а може и „Димитров“), като кажеш „народ“ — „живот“ (а може и „завод“), „борба“ — „съдба“ и пр. Римата неизбежно ограничава поетичната мисъл. Понякога тя се явява като пречка за по-точния, по-богат израз.

Белият стих не означава, че твореца го е домързяло да търси нови рими. Вярно е, че по едно време редакциите просто бяха бомбардирани от слаби неримувани стихотворения, но заради тях не бива да се подценява и отрича, че ние имаме и големи постижения, бяха написани и много добри стихотворения.

Аз не се насочих съзнателно, преднамерено към белия стих, за да бъда в крак с новите веяния. Мен дълго време ме тревожеха, измъчваха някои образи, някои спомени от миналото и търсех подходяща форма да ги изразя. Опитите ми да

ги пресъздам с класическия римуван стих, в куплети, излязоха безуспешни. Виждах, че нищо не се получава.

Първите ми творби, които бяха написани без рима, са няколко малки поемки, които бяха издадени през 1960 г. под заглавие „Несбъдната среща“. Ето съдържанието на една от тях.

На 30 юни 1943 г. ми бе уредена явка, за да се присъединя към една от четите на отряд „Антон Иванов“, която се намираще на лагер над село Фердинандово (сега Първенец). Аз си приготвих раницата, дрехи, обувки и други необходими неща за партизанския живот. Но в последния момент ми казаха, че явката се отменя. Полицията разкрила лагера, обградила партизаните и избила повечето от тях. Там загива и комендантът на зоната Георги Жечев (Тодоров).

Ако не беше станало това сражение, аз щях да бъда партизанин в отряд „Антон Иванов“, който бе разгромен и почти унищожен през зимата на 1944 г., и по всяка вероятност нямаше да разговаряме сега...

Но тогава, след като бях решил, бях се приготвил, изпитах огромно огорчение за „несбъднатата среща“, а също и скръб по загиналите другари.

Аз трябваше да ида тази вечер!
Аз трябваше да бъда там, със тях!
Под едрите, дебелостволи буки,
по тайнствените, стръмните пътеки,
нарамил пушка, редом с тях да крача!

За съжаление в тази моя поемка има доста повествование, обстоятелствен разказ, който е смъртен враг на поезията. Макар че в нея има и силни, почувствуващи стихове:

Защо не бях и аз със тях — да стрелям!
Залегнал върху буковата шума,
да чувствам как кръвта ми лудо бие
от гняв, и от омраза и възторг,
поне един палач да поваля
и заедно с безстрашните другари
облян във кръв, да падна там щастлив!

Когато ми разказваха, аз плаках...
По улиците кални тръгнах сам.
За първи път болеше ме сърцето —
сърцето ми, препълнено до горе
с огромна скръб, с непоносима мъка
и с люта жажда за жестока мърт...

Дълбоко в него тлееше, аз помня,
като ненужно огънче в полето
и тази жалка радост — че съм жив...

Поемката „Другар“ посветих на Менахем Менахемов, за когото след това написах повестта „Менахо или терористът“, други две — „Красавицата мила на квартала“, „Те се срещнаха пак“ — на Зелма Декало (Златка) и Васил Кирянов (Банката), загинали при разгрома на „Антон Иванов“. Последната поемка „Блокада“ има за сюжет един епизод от дейността на нашия отряд. От нея взех заглавието на мемоарната ми книга „Август, август...“:

Август, август... през блокади
и засади, и сражения
се извива твоят път.
Август, август... с много кости
е осеян твоят път!

— Освен поемките в „Несбъдната среща“ ти имаш и други подобни опити. Какво мислиш за развитието на този поетичен жанр?

— Като членувах в литературния кръжок „Васил Воденичарски“, предложих да се обсъжда една моя поема — „Тютюневият склад“. Отзивите, общо взето, бяха положителни, похвалиха ме за работническата тематика, малко бяха критичните бележки за художественото ѝ осъществяване. А сега, като си я чета — ми е смешно! Това е слаба, нескопосна поема. Слава богу, че никъде не я отпечатаха... Втори опит да пиша поема направих след две-три години — пак на работническа тематика. За тази цел няколко месеца ходих редовно в локомотивно-вагонния завод „Георги Димитров“, там бяха зачислен, помагах в списването на многотиражката, „опознавах“ живота на работническата класа. В резултат се получи поемата „Ударник“, също слабо и схематично произведение. Голяма заблуда е да се мисли, че по такъв начин може да се създава поезия! Тогава мнозина вярваха и съдействаха за този начин — ходехме ние по заводи и села, някои пътуваха и в чужбина, откъдето се връщаха с цикли стихотворения, натрупа се голям литературен баласт. Безпощадното време не съхрани нищо от него.

От „Несбъдната среща“ аз ценя само „Красавицата мила на квартала“, която е в същност стихотворение, и няколко отделни пасажки, отделни стихове, които вече цитирах.

Изобщо у нас вече малцина пишат поеми, не мога да по-

соча произведение, което ми е направило впечатление, да не говорим за романите в стихове. Има още един-двама упорити привърженици на поемите, но творбите им не са добра агитация на жанра.

— Ти не се върна към класическия стих. Стихотворенията, които написа и отпечата след „Несбъдната среща“, като изключим епиграмите, са в бял стих. Цикъл стихотворения в бял стих съдържа и стихосбирката „Трябва да се живее“ (1972 г.).

— Стихотворенията го изискваха. Някои от тези стихотворения считам за най-добри постижения в моето творчество. Те са взети от неизчерпаемата тема — борбата против фашизма. И в основата им лежат действителни случки. Например, като бях ученик, всяка сутрин срещах едно момиче, което бързаше към девическата гимназия. Имаше красиво бяло лице и много изразителни черни очи. Харесваше ми, но не смеех да го спра и се запознах с него — типично начало на ученическа романтична любов. Аз вече бях ремсисист и плановете за събаряне на прогнилия строй свързвах с любовта си. Какъв удар беше за мен, когато узнах, че тя се е оженила за най-страшния полицейски агент, „специалиста“ по нашите, ученическите конспирации. Недоумявах как тя с нежните си ръце ще прегръща този палач и убиец, как ще го целува...

Какъв странен съюз
на красотата и жестокостта!

И оттам — идеята на стихотворението, изразена в поантата:

Нима тя нямаше да вижда
по дрехите му
неизтриваемите капчици кръв?
(„Моята първа любов“)

Друг повод за стихотворение беше случайната среща с един бивш полицейски агент, който знае как оцелял в бурните деветосептемврийски дни и пощаден от Народния съд. И странно нещо, като го видях, не изпитах омраза, а по-скоро някакво съжаление. Такава трансформация на чувствата много точно е изразил Пушкин:

Но недоступная черта меж нами есть.
Напрасно чувство возбуждал я:
Из равнодушных уст услышал смерти весть.
И равнодушно ей внимал я.

Случаят, разбира се, е съвсем различен, но става дума за тази необяснима промяна, умиране на едно чувство. Ботев е

казал: „силно да любят и мразят“. Ако не умееш да мразиш силно, навярно не можеш и така да обичаш.

Разговаряхме доста,
може би час.
Ръка не подадох,
но все пак
на раздяла му казах
„Довиждане“.

Не мога вече тъй силно да мразя...
Нито пък да обичам!

(Омраза)

Сега, както е известно, аз пиша книга за отряд „Антон Иванов“. Между множеството трагични епизоди при разгрома на този отряд най-страшен е навярно случаят с избождането на очите на партизанката Сийка Кръстева. Само като си представиш сцената, и те побиват тръпки...

За тази случка е стихотворението „Сън“.

Как ще предадеш, ще изразиш тези преживявания в куплети и рими?

Всичко трябва да бъде разказано просто, без нито една излишна дума, да звучи като проза, но със своеобразен ритъм. Впрочем от белия стих ни дели само крачка до стихотворението в проза...

— Но то може ли да се нарече поезия в чистия смисъл на думата?

— Защо не? Стихотворенията в проза на Бодлер, на Тургенев, някои от фрагментите на Атанас Далчев аз предпочитам пред множество римувани творби, поставям ги наравно с най-добрите стихотворения. Дори бих казал нещо повече: какво е най-хубавото от прозата на Йордан Йовков, на Бабел и Паустовски, на Тургенев и Пруст — ако не чиста поезия!

— Превеждал ли си стихотворения от чужди поети? Какво е общо отношението ти към преводната поезия?

— Голямата, истинската поезия е непреводима. Преводът само дава представа за съдържанието, за сюжета на стихотворението, но не може да предаде богатството и красотата на поетичната идея. Строят на поетичната реч, тънките отсенки, своеобразната музикална фраза са неповторими, не могат да се предадат на друг език. Досега не съм чел равен по сила, конгениален превод на Ботевите стихове. И това навярно е невъзможно. Поезията трябва да се чете само в оригинал.

— Ти знаеш езици, можеш да четеш в оригинал Байрон и

Леопарди, Бодлер и Лорка, Пушкин и Лермонтов, а навярно — и Вергилий, и Хораций, щом като в гимназията си бил силен по латински. А какво да правят тези, които знаят само български и малко руски?

— У нас сега много се превежда чуждестранна поезия, издадох се няколко антологии, направиха се опити да се преведе изцяло или отчасти поезията на Пушкин и Гьоте, на Байрон и Юго, на Хайне и Лорка. Аз бях включен в редколегията по издаването на Пушкиновите съчинения, имам и собствени преводи. Но мога ли да бъда доволен от тях? Да, имаме способности, добросъвестни преводачи като рано починалия Григор Ленков, който направи най-добрия превод на „Евгений Онегин“. Но все пак предпочитам да четя романа на Пушкин в оригинал. Може ли някой да преведе равностойно

„ненастный день потух, ненастной ночи мгла
по небу стелется одеждою свинцовой“ (Пушкин)?

Или „Фантазия“ от Жерар дьо Нервал, или най-сетне известното стихотворение на Хораций „Към Постум“?

Не е необходимо да изучиш чуждия език до съвършенство, достатъчно е да усвоиш основните правила на граматиката и фонетиката и след това да си послужиш с речник. Така аз няколко месеца изучавах немски език — само за да мога да прочета „Книга на песните“ от Хайне и някои стихотворения на Гьоте.

ЛИТЕРАТУРНИ ТЕЧЕНИЯ И МОДИ. ЗНАЧЕНИЕ НА ПОЕЗИЯТА

— Като се почне от „Партизански дневник“ до най-новите ти стихове ти пишеш ясно, реалистично, традиционно. Какво е отношението ти към опитите на някои от по-младите поети да творят интелектуална, асоциативна, модерна поезия? С основание ли някои я критикуват и отричат?

— Като ученик четях каквото ми попадне. Тогава много ми харесаха поемите на Едгар По и другите „прокълнати“ поети, преведени от Георги Михайлов. В „Антология на жълтата роза“ на Гео Милев също са представени доста модерни поети — руски и западноевропейски. Същевременно много се увеличава от поезията на Яворов и Дебелянов, учех наизуст техните стихотворения. По-късно, като станах член на нелегалния РМС, под влияние на другарите си се зачетох в Смирненски, Гео Милев („Септември“), Радевски, Вапцаров. Някак неусет-

но „прокълнатите“ поети бяха позабравени, за мен не съществуваше нищо друго освен суровата борба за свобода и тези чувства и преживявания определиха началото на моето творчество. Това определи моят стил и тематична насоченост. Нито беше възможно, нито аз чувствавах необходимост да пиша мъгляво, абстрактно — читателите нямаше да ме приемат, а цялата общественост, критиката внушаваше да пишем ясно, дори декларативно.

Този период от развитието на нашата поезия има своите добри страни, но също и недостатъци. През тези години бе създаден огромен литературен баласт от римувани статии, от схематични и слаби стихотворения.

Търсенето на нови пътища, на нови изразни средства в поезията е напълно естествено. Макар и плахо, у нас почнаха да се появяват „интелектуални“ и „абстрактни“ произведения и критиката не ги отрича и преследва, дори напротив, утвърждава ги. И тук може да се каже, че наред със сериозните произведения често четем и съвсем кухи, претепциозни и маниерни неща, но кога не е било така? Трябва да се проявява търпимост към всички стилове и почерци, нека имаме повече поети — „хороших и разных“, както е казал Маяковски.

— Какво е за теб поезията. Каква роля играе в твоят живот?

— Огромна! Откакто се помня, винаги съм чел, заучавал стихове, опивал съм се от поезията. Библиотеката ми е пълна с поетични книги. Следя с еднакъв интерес както съвременните модерни поети, така и древните и средновековни автори. Следя с надежда проявите на най-младите наши поети, първите им стихосбирки.

В годините на ремсовата младост аз и моите връстници предпочитаме революционната поезия, но край партизанските огньове, макар и рядко, звучаха и любовните стихотворения на Яворов и Димчо Дебелянов...

Не мога да си представя живота без поезия! А има хора, които се прозяват, като се рецитират стихове, никога не посягат към поетична книга. Достойни за съжаление са тези хора!

— От няколко години не четем твои стихотворения в печата. Дали си се отказал от поезията, защото цялото ти внимание е било насочено към документалната проза, или се отдаде на прозата, защото си се отказал от стиховете?

— На този въпрос не мога да отговоря категорично. Като работех над мемоарната си книга „Август, август...“, аз продължавах да пиша стихотворения. Последва документалната

повест „Менахо или терористът“, след което се залових за „Деваневски“. Вярно е, че тези книги ми отнемаха времето и мислите, но не те са главната причина, за да престана да пиша стихотворения.

Поезия се създава докато си млад, някъде докъм тридесет, тридесет и пет години. Може и малко след това. Но като минеш петдесетте, трябва сериозно да се замислиш. Знам възраженията, те често се цитират: Томас Харди, известният английски белетрист, започва да пише стихове след като навършва четиридесет и четири години. Уитман твори пълноценна поезия до смъртта си. Може да се посочат и други примери, но, право казано, те не са толкова много. А има ли такива поети в нашата поезия?

Уважавам поети като Николай Лилiev, които, след като са се реализирали, казали са каквото има да кажат, са престанали да пишат. Или пък пишат по-рядко, само когато са уверени, че новата им творба не пада под равнището на тяхното творчество, не предизвиква насмешки и съжаление.

Някои такива поети, като поостаряят, стават по-продуктивни (нали са пенсионери, имат време), носят творбите си по редакциите и никой не смее да им откаже — от уважение към миналите им заслуги, от съжаление ли, не знам... Макс Фриш в своите дневници предлага, щом някой от приятелите му загуби чувството за реалност, за самопреценка, грубо казано, изкуфява, да му се внуши да се самоубие. Аз бих предложил само на такива поети да им се внуши да не пишат. Или пък да си пишат, но да не се печатат техните произведения! Виж какви стихотворения се печатат понякога сега, виж какви стихосбирки и поеми се издават! И никой не казва, „че царят е гол“!

Кога поетът трябва да престане да пише? Когато почне да повтаря себе си, своите теми и изразни средства, когато стихотворенията му започват да си приличат като две капки вода! Когато няма какво ново да кажеш, когато си изчерпал себе си и на смяна на творческото вдъхновение иде хладното съчинителство!

Съчинителството е голяма беда за нашата поезия, цяла катастрофа! Как може да пишеш всеки ден стихове! Някои пък вземат отпуска за тази цел... А истинската поезия се създава деннонощно, навсякъде, където и да си, тя те измъчва, напират те, ти пишеш стихотворението, защото не може да не го напишеш! Така си представям, че са написани стихотворенията на Ботев, на най-добрите наши поети. В нашата литература

има автори, които са издали няколко тома с поезия, няколко хиляди стихотворения, но какво ще остане от тях, когато чителите и сега не ги четат?

Ето, такъв въпрос стои сега пред мен. Дали въобще престана да пише стихове или пък ще си въобрази, че е изключение като Уитман, и ще продължа да творя, ще поема бъдещето!

ТОВА Е ПРОДЪЛЖЕНИЕ НА БОРБАТА

Февруари 1981 г.

Анкетната книга за Генчо Стоев е направил литературният критик Драган Ничев.

— Две години работихме с Драган. Той всичко записваша на ръка, после ми го четеше, защото аз имам много слабо зрение.

— Тези книги се оказаха интересни!

— Не съм ги чел всичките, дето излязоха досега. Четях тая с Георги Караславов. С Емилиян Станев. И също със Шо Геров. Тя е бедна. Той е голяма личност! Вярно, мъчно говори вече, но е трябвало на всяка цена още, още да се взема от него. Какво ще ме питаш ти за Давид?

— Оня ден (16 януари 1981 г.) бях в Университета на възпоменателна среща за Атанас Далчев. Двadesетина души четохме свои посвещения на поети и се получи така, че повечето от стихотворенията се въртяха все около тоя Далчев мотив:

Годишите растат и те затварят,
и те зазиждат в твойта самота,
врази ти стават старите другари
и опустява медлено света.⁴⁰

Нима наистина е обедняла нашата литература откъм приятелски приятелства?

— Ще се опитам да дам някакъв отговор на тоя много сложен за мен въпрос. Мисля, че приятелствата между творците преди 9-и са били по-чести, по-трайни. И бяха такива, аз помня това, и след победата. В наши дни, особено при зрелите творци, тези стари приятелски връзки като че оредяват. Достатъчно съм се питал сам защо ли това е така и съм стигал до един тревожен, печален отговор.

На младите творци им е по-лесно да поддържат едно безкористно приятелство. Свързват ги общите им идейни и естетични

тически позиции. С времето обаче техният екип се разпада. Просто един идва с повече шанс, а друг — с по-малко. Един е попаднал на попътен вятър, друг — на безветрие. Един го връхлитат бури, друг е потънал даже. Това се случва. Онази възраст, романтична и безкористна, безвъзвратно е отминала. Явяват се вече жени, деца. Изчезва полугладната артистична бохема, през която е минал почти всеки творец. Човек мисли не само за себе си, но и за своето домочадие.

И при нашите съвременни условия творецът не винаги разчита само на своя талант; за неговото бъдеще приятелите му са по-малко важни, отколкото благоразположението на някои фактори, които стоят над него. Това, мисля, внася една нова, нелитературна, нехудожествена и абсолютно нетворческа атмосфера в отношенията между писателите. Те не разчитат главно на това — какво точно ще напишат и как ще ги харесат техните най-близки приятели. Други трябва да ги харесат. Основното в приятелството е изчезнало. Нямах нужда от приятелското рамо. И го загубвах. А и ти нямаш рамо за другото. И оставаш сам.

Естествено за тези си разсъждения аз не съм подготвен кой знае колко. Обобщавам нещата и ги изчиствам от детайли, за да изведа един закон от фактите. Затова има и хипербола. В края на краищата аз говоря с теб като художник. Не бих могъл също така и да говоря съвсем спокойно. По тези причини аз съм загубил досега много приятели. А и те са ме загубили.

Да, днеска аз виждам най-добрите ни писатели като самотници. Между другото такава беда сполетя и нашето приятелство с Давид. И макар че на няколко пъти сме се опитвали да възкресим мъртвото, защото спомените са много добри, нямали сме причини да продължаваме да се търсим.

— Мисля, че въпросът за приятелството го изчерпахме до някъде. Да минем по-нататък. Ти си политзатворник. Той — партизанин. Пишели сте стихове. Според Давид — ти си пишел много хубави стихове. Дватамата имате и една съвместна статия по проблемите на младата поезия от времето на известния Свогенски курс.⁴¹ Аз я четох. Бая самочувствие сте имали!

Откога и докъде се познавате с Давид?

— Аз бях дошъл в София вече не толкова с намерение да уча, а да пиша или да се проявя като пишещ. Бях напечатал вече по разни места някои стихотворения. Учех философия. Между студентите минавах за човек с бъдеще, но много по-популярен по това време беше младият поет Давид Овадия. Аз

исках да го видя. Ние бяхме начеващи, а той бе издал своята първа стихосбирка „Партизански дневник“. Та исках да го видя. И ми го показаха веднъж в мензата, където бяхме седнали на една калпава чорба.

— Тя все още е такава, както казват студентите.

— Още ли е такава? Значи ще се появят нови поети и писатели. Значи — все още има надежди... Показаха ми го точно като си носеше, на подноса храната. Търсеше място и един от моите приятели го покани да седне при нас. Представиха ме. Той ми хвърли едно око и се залови с чорбата. Нахрани се, стана, каза „довиждане“ и си отиде, леко приведен. Но след четвъртия месец, аз бях печатал някъде нещо, той беше първият, който ме спря. Сподели с много радост това, което бе харесал в моето стихотворение. Прекарахме заедно три-четири часа при тая среща. И имаше за какво да се говори. Разбира се, свързваше ни не само поезията, а и доста еднаквото минало. Нямаше нужда да се изпитваме кой откъде идва. За онзи период това беше важно. Поне знаехме, че от един път идваме. Само че той тръгнал по-рано, а аз малко по-късно. Това спомогна за бързото раждане на приятелството. После той ми идваше на гости, аз отивах... А между прочем трябва да кажа, че тогава от младите поети имаше само двама с бърз и сполучлив старт: Радой Ралин, който беше уредник в „Литфронт“, и Давид Овадия, студент по руска филология. Давид правеше впечатление на мнозина, аз съм виждал десетки хора да се обръщат, когато той минава по улицата. Изглежда, това го смущаваше. И гледаше в земята.

— Първите му партизански стихотворения не са бог знаят какво...

— Това е така, но нямаше по-добри.

— Ами Веселин Андреев?

— Веселин Андреев — той беше друго нещо. Той беше... на други етажи в живота. Нека кажа, ние тогава мислехме много повече за хората от нашите етажи. Да виждаш, че един човек, дето го познаваш и ти, дето е малко по-прегърбен от тебе, по-свенлив е от тебе и е успял — това ти дава кураж. Ние изобщо не знаехме още как изглежда Веселин Андреев. Да познаваш творците, да се съизмерваш с тях е нещо много важно, много нужно.

— Не всички умеят да преценяват отблизо.

— Аз говоря за тези, които умеят да преценяват, другите нямат значение. Ако един голям поет слезе от пиедестала си и някой сметнат, че той е нищо — толкова по-зле за тях, той си е пак голям.

— Давид споделя, че не толкова от критиката е видял добро, колкото от приятелите. Били сте много искрени и безпощадни в литературните си взаимоотношения!

— След първите ни срещи с Давид се стигна до необходимостта да продължаваме да се виждаме. Бяхме често заедно. И не само с него. Като получеше някой колет, колективно го отваряхме. Никой не печаташе, без да покаже на няколко души от компанията своите стихотворения. Един висок творчески морал! Една самовзискателност, която не се боеше от омот на приятеля. Напротив, тя имаше нужда от това око. Защото става дума за хора, които не се съмняваха в себе си. Оня, който няма самочувствие, се бои от другото око и не показва своята работа. А който е уверен в себе си, той ще покаже ръкописа, ще чуе мнение и ще поправи, ако е нужно. Давид го правеше редовно това. И аз го правех редовно. На други не съм давал, но с Давид Овадия споделях винаги. И съм му носил в къщи още пресни, пресни неща. И той ми е носил у дома. И сме говорили дълго за римата, за образа... Между другото той е споменавал вероятно за литературния кръжок „Васил Воденичарски“. Ние с него бяхме последователно, първо аз, след това той, председатели на този кръжок.

— Те май са го ликвидирали сега, хич не му се чува името?

— Така ли!? Този кръжок има история и заслуги към нашата литература. Той трябва да съществува. Трябва да викат сега младите хора авторите, които там са израснали, които са минали оттам. Никой няма да им откаже. В кръжока владееше висок морал. Нямаше компромиси. Нямаше куртоазия, защото нямаше и кой да я прави. Нямаше и за какво. Там пари не се даваха. Там само трябва да прочетеш своите неща пред петдесет или сто души. Членове на кръжока са двадесет-тридесет души, другите са публика. Всеки гост може да стане член на кръжока, ако прочете свои работи и те се харесат.

— С гласуване приемахте, нали?

— Да, с гласуване. Ще излезе там, ще се изтъпани: ако е белетрист — ще прочете два-три разказа, ако е поет — пет-шест стихотворения. Някои четяха, без да бъдат приемани. Критерият беше висок. Вярно е обаче и друго, че тези млади хора, които кандидатствуваха за кръжока, готвеха своите работи в продължение на две-три години. Аз имах чувството, че оценката за мен в кръжока е по-важна от публикацията в „Литературен фронт“.

— Носили сте заедно с Давид стихотворения в „Литфронт“, как ви посрещаша там Фурнаджиев и Радой Ралин?

— Те просто къткаха сътрудниците. И тогава само двамата правеха вестника. Когато Радой напусна, аз станах уредник на негово място.⁴² И пак правехме всичко сами с Фурнаджиев. На него му обещаваха авторите произведения, а аз ходех да ги събирам.

— Блажено време! Да тръгне сега редакторът да те търси! Той бяга и се крие, като надуши, че идеш по стълбището... Е, не от всички бяга естествено. Някои дори търси, но тези шастливци са малко.

— Макар че бяха уредник, Фурнаджиев ми предоставяше много права. Иначе нямаше как. Да събера материалите, да осигурия клишета, да вържа вестника... И ако прегледаме днес броевете от онова време, ще се уверим, че не са толкова лоши.

Фурнаджиев знаеше не само какво влиза в броя, но и какво остава в папките, кой е оскърбен, кой не е.

— Държеше ли се на тия неща тогава?

— Те бяха главното! Фурнаджиев стоеше в редакцията от тъмно до тъмно. Всеки можеше да влезе при него. Ще почакаш малко вънка и щом се освободи — влизаш ти. Нямаше филтър. Нямаше цербер. Стоеше там, пълничък малко, отпуснат на стола. Човек ще каже — това тяло без сила ли е? Ама духовната енергия беше голяма. Очите будни. Уж бавно подвижни, но още щом влезеш, и се чувствуваш вече претеглен на кантара.

Така ме прие той за първи път и мене, след като ми беше печатал едно стихотворение, което бях изпратил по пощата. Отивам сам. И го заварвам сам.

— Добър ден!

— Добър ден. Кой бяхте вие? ... Аха, сядай, Генчо! Кажй откъде си, как си. Ти знаеш ли, че пишеш хубаво? И това аз ти го казвам! Пишеш хубаво. Искаш ли да ти кажа нещо повече?

— Не, това ми стига!

— Не трябва да ти стига, не трябва да ти стига.

Към половин час ме държа. Пита ме за баща ми, за майка ми. За моя град, за Харманли. Какво уча. Какво ще правя, като завърша. И нито за миг нямах чувството, че разпитва току-тъй, от куртоазия. Пък и защо му е тази куртоазия! Той очевидно е искал да вдъхне кураж. И така посреща всекиго. Аз това го приемам като нова кръщавка. Като ръкополагане.

— Какъв хубав старт! И цветята ти дават на старта, не на финала.

— Като имаш в своята ранна младост две-три такива насърчения, каквото и да се случи, оставаш несъкрушим. И ако аз изживях сетне един много тежък период, и ако излязох чист от него, това беше само защото знаех, че има творци, които ме харесват. Иначе може би нямаше да оцелея.

— Това е тя — голямата литературна педагогика!

— И Радевски беше казал нещо ласкаво за мене. И Далчев, когото бях посещавал. Това си струва да ти държи влага едно десет години. Човек си казва: ще дойде и моят час!

— Защо така изчезнаха от нашия хоризонт тоя тип редактори? Защо се свършиха така бързо, преди да се е свършила нуждата от тях?

— Ами тогава онова не беше служба, то беше призвание. А сега е служба.

— Удобно ли е да те попитам — четеш ли книгата на Давид за Леваневски?

— Той сподели някои въпроси с мене около ръкописа през периода, когато го беше представил в ОК на партията в Пловдив. Тогава аз живеях там. После вече, като дойдох в София, Давид ме попита веднъж дали не знам нещо за съдбата на ръкописа му. Аз бях чувал за Леваневски, но не знаех, че се пише книга за него. И тогава ние с Давид за пръв път след толкова години се разхождахме пак, както някога, из Парка на свободата. Тръгнахме някъде откъм центъра и се разхождахме докъм полунощ, макар че валише дъжд. За нас това беше не само едно посвещение в неговите замисли, а и едно връщане към нашето минало. Просто часове говорихме. Аз питах за едно-друго в книгата, обръщах му внимание върху нещата, които могат да бъдат атакувани. Малко е да се каже, че съм очарован от всичко, което намерих в тази книга. Това не е само литература. Това е продължение на борбата. Това е нещо голямо.

ДА СЕ ПОПРАВИ ЕДНА НЕСПРАВЕДЛИВОСТ

Октомври 1980 г.

— В твоето творчество документалната повест „Леваневски“ се ползва с най-голяма популярност. За кратко време тя претърпя две издания в голям тираж, интересът на читателя към нея не стихва.⁴³ Тя и сега продължава да вълнува и предизвиква остри спорове.

Как се зароди в теб идеята да пишеш книга за партизанския командир Леваневски? Какви бяха личните ти мотиви, за

да се захванеш с тази много трудна и сложна тема, изискваща огромна енергия, труд и дързост?

— Няма да бъде преувеличено, ако кажа, че темата „Леваневски“ ме занимава от три десетилетия, от деня, когато за първи път го видях в ръжевоконарските гори. (Тази среща е описана в „Август, август...“.) Както повечето партизани, аз попаднах под неговото силно лично обаяние, възхищавах се от партизанската му смелост, от неговата воля и хладнокръвие. Още тогава ми разказваха за сражението в Генчова кория, за измъкването му от обкръжената къща в Стряма и за други негови подвизи. И тогава, още докато бях в четата му, написах първото си партизанско стихотворение, посветено на него:

„Пред тебе трепери днес всеки подлец
и с ужас за твоите дела си припомня...“

(Наскоро ми стана известно, че на Леваневски е посветил стихотворение и известният пролетарски писател Крум Кюляков. Напечатано е било в нелегалния вестник „Патриот“.)

— След като си се прехвърлил в Средногорието, в дружина „Добри войвода“, имате ли други контакти с Леваневски? Какво се говореше за неговата дейност, за разправията му с щаба?

— До Девети септември няхах случай да се срещам с Леваневски. Когато нашата дружина се обедини с бригада „Христо Ботев“ за съвместни действия, Леваневски действуваше в полето, в други райони. До нас достигаха слухове за неговите смели и дръзки акции, обикновено ни го сочеха за пример заради активните му действия срещу врага. Тогава не ми бяха известни разправията с щаба, макар че по едно време неговият противник Македонски се движеше с нас. Той не споделяше нищо, беше тръгнал към щаба на бригадата да търси помощ и съдействие...

Видях Леваневски на десети или единадесети септември в Пловдив. В офицерска куртка, с лъснати ботуши, все така спретнат и красив, с неизменната си усмивка. Прегърнахме се.

В бурните дни след победата се срещаме често по пловдивските улици, всеки забързан по своята работа. Той ходеше във военни дрехи, с чин капитан, но къде точно работеше, не знаех. По едно време престанах да го виждам, бяха го арестували...

— Как се възприе сред вашите среди новината за неговото арестуване? Повярвахте ли вие в неговата вина, в какво точно се състояха обвиненията срещу Леваневски?

— В какво точно го обвиняваха тогава, не се разбра. А през четиридесет и пета година узнахме, че е загинал. Говореше се, че е участвувал в грабежи, че е изложил партизанското име и е убит при опит за бягство. Разпространяваше се и друга версия, че пак е избягал в Балкана, че е образувал контрареволуционна банда и е паднал в бой срещу народната власт.

Повярвах ли тогава на разпространяваните версии? Повярвах. И аз, и моите другари. Как можеше да допуснем, че това е клевета, че обвиненията са несъстоятелни, че така лесно може да бъде погубен един герой на партизанската борба?

И тези версии бяха потвърдени в някои мемоарни книги, излезли през следващите години. В една от тях се твърдеше, че „Леваневски е криминалист, случайно промъкнал се в партизанското движение“. Малко странно звучеше някой „да се промъкне“ в партизанското движение, когато се създаваха първите въоръжени групи...

И постепенно името на Леваневски потъна в забравата! Само по някога, като се събирахме бивши партизани, си спомняхме за него и съжалявахме за преждевременната му гибел.

— В мемоарната си книга „Август, август...“ ти пишеш подробно за Леваневски, опитал си се да му дадеш обективна характеристика, не си премълчал хубавото впечатление, което ти е направил в партизанските дни?

— Мое дълбоко убеждение е, че когато се пишат мемоари, не бива да се тълкуват превратно, да се изопачават събития и герои. Ако някой в годините на борбата се е държал достойно, героично, а след победата е допуснал малки или големи грешки, не е правилно да се отрича и зачерква цялата му дейност. Кое то е хубаво — трябва да се изтъкне, а за грешките ще си понесе заслуженото.

— Ти самият пишеш в предговора към „Леваневски“, че си бил несправедлив към него, че си изпаднал „под могъщото влияние на мълвата, на несправедливите и неверни слухове“! Защо в последното издание на „Август, август...“ не си нанесъл съответните поправки, не си написал нова характеристика според последните разкрития, съответно с истината?

— Аз не одобрявам маниера на някои мемоаристи, които във всяко следващо издание на творбата си постоянно нанасят поправки, уточняват не само дати и имена, но и изменят характеристики, мнения, оценки. Ако аз съм допуснал грешка в характеристиката на Леваневски, нека тя остане, за да се види как съм мислил тогава, какво е било общото настроение в онези години, когато се е писала книгата. А грешката си аз поправам

в новата книга, посветена изцяло на Леваневски.

— Какви са били по-точно обвиненията срещу Леваневски? Не е ли било по-естествено да го държат арестуван, докато се изяснят напълно обстоятелствата около него, защо не е бил съден и (ако е имал някаква вина) изпратен в затвора? Не е ли била твърде пресилена крайната мярка срещу него, дори ако е имал участие в грабежи?

— Тези въпроси обикновено ми задават при всяко обсъждане на повестта. Какво мога да отговоря?

Първо, защо го арестуват?

След Девети септември двама партизани от неговия отряд, бивши криминалисти — Левски и Искър, не забравят старите си навици и се отдават на изнудвачество и грабежи. Те са отивали при по-богати селяни, изисквали са големи парични суми, като са ги заплашвали. Милицията в Пловдив узнава за „подвизите“ им и ги арестува. Навярно за да избягнат наказанието, а може би и по нечие внушение, те са казали, че ги е изпращал Леваневски. И тогава арестуват Леваневски.

Тук му е мястото да се подчертае една съществена черта в характера на Леваневски, която допринася много за гибелта му: неговата наивност и доверчивост. Когато двамата криминалисти са извили желание да дойдат в отряда (преди това те избягали от затвора), комисарят Савинков и някои други са се противопоставили. Все пак това са криминални престъпници, те могат да злепоставят четата, партизанската борба. Леваневски се е застъпил за двамата, дал им възможност да се поправят, приел ги е в отряда, а как те са се отблагодарили!

Следствието срещу Леваневски в Пловдив не е дало резултат. Изпращат и тримата в София.

В София, по всичко личи, са разбрали несъстоятелността на обвиненията срещу Леваневски, отнесли се доброжелателно и към двамата бивши криминалисти, дали са им още една възможност да се поправят. Тук те не са били държани под арест, а са живели в хотел, само всеки ден били задължени да се явяват на разпит. На Леваневски предложили да стане комендант на Севлиево, обещали, че ще го пратят да учи, но той, огорчен и обиден, отказвал. Колкото за двамата криминалисти, на тях предложили да станат милиционери, което те приели, и ги изпратили в лагера „Росстрой“. Защо двамата избягват от лагера с оръжието си и заедно с брата на единия и жените си образуват контрареволуционна банда, на мен не ми е напълно ясно! Може би са се страхували, че Леваневски ще им отмъсти за наклеветяването, може би са имали някакви илюзии за по-лек жи-

вот? На мен не ми е ясно също защо бягството на двамата се изтъкувало като „сигнал“, че Леваневски ще ги последва, и затова се взима съдбоносното решение той да бъде разстрелян...

Преди да го разстрелят в софийските гробища, последните му думи били: „Един ден партията ще съжалява за това...“

— Да се върнем към първия въпрос: как стигна до решението да напишеш повестта за Леваневски, която предизвика анкетата на ЦКРК и въз основа на тази анкета неговата пълна реабилитация?

— Историята е доста дълга. Ще се спра само на по-важните моменти. Мнозина от най-близките бойни другари и съратници, които най-добре познаваха Леваневски, не повярваха в обясненията за вината му, за гибелта му, не бяха съгласни с отричането на заслугите му и с неговото очерняне. Те първи вдигнаха глас да се преразгледа случаят с Леваневски, да се очисти името му от несправедливите обвинения. На партийни и други събрания те са повдигали въпрос за него, пишели са изложения до ЦКРК на БКП, до най-висши инстанции... През 1964 г. е било свикано събрание на бивши партизани от отряда му, на което са присъствували членове на ръководството на бригадата и други отговорни другари. Тук е било изразено почти единодушното мнение, че Леваневски е невинен и трябва да бъде реабилитиран. Същевременно е било възложено на незаинтересувано лице, на следователя майор Тарев, да направя пълно и обстойно проучване на случая. В продължение на много месеци майор Тарев обследва случая, разпитва живите свидетели, преглежда документи и идва до заключението, че обвиненията са несъстоятелни, че Леваневски е незаконно разстрелян и трябва да бъде реабилитиран.

Но очевидно други съображения са взели връх, някои са счели, че е по-разумно и целесъобразно да не се вдига повече шум, да не бъде Леваневски реабилитиран...

До материалите на следствието, до протокола на партизанското събрание и до другите документи аз се добрах след като бях решил да опиша двете знаменити сражения с участието на Леваневски: в „Генчова кория“ (15. XII. 1943 г.) и на „Дренака“ (19. V. 1944 г.).

Отначало аз няхах намерение да пиша повест, мислех да се огранича само с описанието на двете сражения, но когато ми стана ясно, че Леваневски е загинал невинно, реших да напиша цяла книга. Това беше мой партиен и партизански дълг!

Тогави си спомних колко топло и сърдечно се отнесе командирът на Страмската чета към мен и моите спътници при

първата ни среща в ръжевоконарските гори, още един път се потвърди моето първо впечатление от него, убеждението ми, че такъв герой не може да бъде престъпник... Пък и доста години бяха минали, бяхме се научили, че в хода на историята е възможно и невинни хора да пострадат.

— Като започна повестта за Леваневски, имаше ли представа какви препятствия, какви изключителни трудности ти предстоеше да преодоляваш? Нали още бяха живи хората, които в една или друга степен бяха замесени в тази история, носеха някаква вина и на тях нямаше да бъде приятно да се изравя отново гробът на загиналия командир, да се преразглежда този толкова сложен и заплетен случай?

— Не само тези хора щяха да пречат... Бяха изминали тридесет години, растяха нови поколения, други проблеми занимаваха нашето общество. У мнозина, заемащи отговорни длъжности, нямаше охота да се разравят старите истории... Равнодушието — ето най-страшния враг, най-голямото препятствие в борбата за възстановяване на историческата правда, на честното име на един партизански герой! Равнодушието именно понякога ме довеждаше до отчаяние! Виж тази папка, тя е пълна с писма, изложения и протести до по-малко или повече отговорни лица и инстанции и в повечето случаи получавах отрицателен отговор. Едни отговаряха, че не е тяхна работа, други, че сега има много по-важни задачи от икономически и друг характер, та нямат време да се занимават с някакъв си Леваневски, за когото има отдавна утвърдено решение, че е разбойник и бандит, който си е получил заслуженото.“ Тогава някои другари изразиха мнение, че „случаят Леваневски“ прилича на аферата Драйфус от края на миналия век, но сега са други времената и едва ли ще успее...

— Повестта „Леваневски“, с която ти си постави за цел да реабилитираш един партизански командир, е и литературно произведение, плод на писателски труд. Не потърси ли съдействието на Съюза на българските писатели?

— Написах едно много подробно изложение до бюрото на партийната организация на СБП. Изложението ми завършваше така: „Изкуствените препятствия, които се поставят срещу издаването на моята книга, считам за срамни и недопустими... Аз моля партийното бюро да вземе отношение по въпроса. Въпросът е от изключителна важност. Отнася се до съдбата на една книга. Отнася се до съдбата на една историческа истина. Отнася се до честното име на един герой на партизанската борба.“

Писах и до тогавашния председател на Съюза на българските писатели.⁴⁵ Нямаше резултат.

— Много тъжна картина! Всички ли се отнесоха равнодушно, предпочитайки да запазят спокойствието си, никой ли не вдигна глас в подкрепа на истината и справедливостта?

— Не всички! Мнозина бяха тези, които ми съчувстваха и съответно със своите възможности оказваха подкрепа — бивши партизани, обикновени хора, младежи. Дълга преди всичко благодарност на верните бойни другари на загиналия командир — Стайко Стайков (Савинков), Витан Порязов (Владо), Христо Ботевски (Пушкин), Васил Женков (Гълъба) и други, които честно и откровено споделиха спомените си за Леваневски и съдействуваха за написването на книгата.

Аз изпратих ръкописа и на председателя на Централната контролно-ревизионна комисия другаря Стоян Караджов. Той го прочете, разговаряхме и по негово предложение бе съставена комисия, която да направи пълна и обстойна анкета на „случая Леваневски“.

Резултатът от анкетата е известен. На 21 март 1977 г. бюрото на Централната контролно-ревизионна комисия излезе със специално решение, с което бившият партизански командир Запрян Фазлов (Леваневски) се реабилитира.⁴⁶

— Навярно след реабилитирането на Леваневски не е имало вече никакви пречки за издаването на книгата?

— А, имаше. Някои считаха, че с възстановяването на истината и реабилитирането на Леваневски въпросът е приключен. „Защо трябва да се издава книга — казваха те, — в която да се разкриват някои слабости и неблагоприятия в партизанското движение, да се изнася „задният двор“?

И тези препятствия трябваше да се преодоляват, докато най-сетне книгата видя бял свят!

НЕ ЗНАЯ КАК ДА ВИ БЛАГОДАРЯ, ДЕЦА

Януари 1981 г.

— Щастие беше за мене, че в комисията по реабилитирането на Леваневски влизаше и Борис Милев. Разбира се, Тоне Переновски и Славчо Радомирски са хора честни, достойни, авторитетни, но Борис Милев имаше отношение не само към съдбата на Леваневски, но и към моята книга.

Всички знаем, че Борис Милев е човек с разностранни интереси: бил е учител, виден партиен работник, режисьор, журналист, главен редактор на РЛФ. А като емигрант във Фран-

ция през войната той е издигнат за командир на интернационалните бойни групи в Париж и в окупираната зона на Франция. Бил е във връзка лично с полковник Рол Танги — освободителя на Париж през август 1944 г., с Робер Баланже и с други водачи на Съпротивата и Френската компартия.

Борис Милев познава френската литература и следи нейните нови форми. Ето защо за него не бе трудно да възприеме малко по-особената форма на моята книга. И не само да я приеме, но да убеди и много други другари да не я оспорват. Защото, трябва да кажа, и след реабилитацията някои продължаваха да са против отпечатването на ръкописа. Тогава аз предложих на Партийното издателство да ангажира в по-нататъшната си работа Борис Милев. Той беше най-подходящият да се подпише като редактор на книгата за Леваневски. Смятах, че това за него ще бъде и морална награда, и едновременно морално задължение.

Борис Милев прие с готовност предложението. И ние работихме много добре. Той помогна доста за подобряването на текста и книгата излезе във възможно най-пълния си вид...

— Другарю Милев, вие вероятно отдавна сте знаели какво се бе случило на времето с Леваневски?

— За съжаление — не. Научих това едва когато ми се каза в Контролната комисия, че ще трябва да се занимая с делото му. Тогава за пръв път чух и името на Леваневски, нещо за неговия живот и за неговия трагичен край.

Преди да прочета самото дело, реших да се срещна с двама пловдивски другари. Искях от тях — като предполагах, че го познават — да добия непосредствено впечатление за тоя момък. Запитах ги — и единия, и другия, но и двамата бяха съгласни абсолютно по една точка: Леваневски ли?! Не заслужава да си губим времето с него. Той е враг на народа. Той е предвождал банда против нашата власт. Той е убиец на наши другари. И въобще — това е история, която е вече отминала и трябва да бъде веднъж завинаги погребана. Жалко, че в нашето движение е имало подобен човек...

Останах недоволен от тези сведения, защото те не бяха конкретни, а само емоционални. Срещата с двамата пловдивски другари ме накара да вложа много повече критичност в работата си и да обърна много по-голямо внимание върху делото, за да мога да възкреса тая фигура, да проследя нейното развитие и да видя обстоятелствата, при които е завършила своя жизнен път.

Веднъж трима души (Тоне Переновски, член на Бюрото на ЦКРК, генерал Славчо Радомирски и моя милост) бяхме повикани при председателя на ЦКРК другаря Стоян Караджов. Тогава той ни говори в следния дух: Другари, имаме работа с едно много деликатно дело! Избрал съм ви вас като хора, които безпристрастно ще разучите материалите по него и ще кажете какво мислите за тях. Имах пред вид вашия борчески път, вашия опит. Имах пред вид също така, че вие сте минавали през различни моменти от борбите на партията. Това ми даде основание да ви поверя делото на Леваневски, за когото един казват, че е бил герой, други — че е бил убиец, трети — че е бил непоправим авантюрист, четвърти — че е бил много опасен елемент и т. н. и т. н. Ето ви тия два дебели тома! Четете! Размишлявайте. Идете по всички места, които е необходимо да посетите. Разговаряйте с колкото хора считате, че е нужно да разговаряте, и побързайте с вашите заключения. Като казвам — побързайте, не значи да претупате работата за седмица-две; ако трябва — три, четири, пет месеца продължете да разучавате материалите.

И ние взехме делото.

За себе си ще кажа, че се опитах да го проуча, колкото мога, добросъвестно. Вземах си бележки както от положителните, така и от отрицателните сведения. Вече се бях запознал, както и другарите ми, и с ръкописа на Давид Овадия. Същевременно прочетох два пъти книгите „В огъня“ на Славчо Чакъров и „Средногорски партизани“ на Коста Ламбрев. И видях, че в тия книги авторите са съгостили извънредно много черните краски около фигурата на Леваневски.

След като и тримата, всеки за себе си, проучихме делото и прочетохме книгите, трябваше да се съберем, за да споделим впечатленията си и да набележим план за по-нататъшната ни работа. Решихме първо и преди всичко да извикаме на разговор хората, които са в София. Спряхме се на около дванадесет души — всички съвременници на Леваневски, всички познати на Леваневски, били в неговия отряд или в контакт с неговия отряд; хора, които лично го познаваха. Това бяха генерали, полковници, директори — въобще другари с отговорни длъжности в миналото и сега. На всички тях в края на разговора другарят Тоне Переновски като водещ нашата група поставяше въпроса:

— Считате ли, че Леваневски трябва да бъде реабилитиран?

Единственият, който отговори отрицателно на тоя въпрос —

това беше Македонски! Останалите, включително и авторите на споменатите две книги — Слави Чакъров и Коста Ламбрев, — заявиха:

— Да, време е тоя младеж да бъде реабилитиран!

Слави Чакъров си направи самокритика. Аз, каза, действително в моята книга съм сгъстил черните петна. Фактически Леваневски беше една високоблагородна фигура. Това беше командир, който се грижеше за партизаните, както майка се грижи за своите синове. Това беше човек, който не вземаше нито една стотинка за себе си. Той безрезервно се беше отдал на отряда и с безумна смелост водеше сраженията. Той беше надарен с военни заложби.

Такива бяха приблизително думите на Слави Чакъров.

Коста Ламбрев пък писа и писмо до ЦКРК, в което още веднъж призна, че неговата книга представя едностранчиво Леваневски и сега с този документ, с писмото, той потвърждава: партизанският командир от Стряма е герой, истински герой!

Останалите другари, с които разговаряхме, не само подкрепиха реабилитацията, но и всеки си спомни по нещо от хубавите качества на Леваневски. Един от генералите казваше:

— Той беше с някаква особена физическа сила. Нямаше равен на себе си като ловкост, като подвижност, като смелост. Докато го видиш, покатерил се по стената и я прехвърлил. Пантера.

Тъй свършихме със софийските другари. Следваше да посетим Стряма, селото, където Леваневски е израел. Там беседвахме не само с неговите близки, не само със секретарите на Общинския партисен комитет и с председателя на съвета, но с всички, които пожелаха да ни видят. И говорихме съвършено открито и свободно. Казвахме с каква мисия сме натоварени и ги молахме да ни помогнат, като кажат искрено своето мнение и всичко, което знаят около Леваневски.

В Стряма не се намери нито един човек, който да упрекне Леваневски и да не е съгласен с реабилитацията. Всички съжаляваха за неговата гибел. Всички съжаляваха, че толкова години това дело не е получавало благоприятно разрешение, и се надяваха и силно желяеха сега партията да излезе с едно справедливо решение.

Ние говорихме и с майката на Леваневски, с баба Стойна.

— Как изглеждаше тя?

— Смело мога да кажа, че майката на Леваневски е една чисто наша, българска селянка. Беше здрава, пълна със сили, но... тъжна! Тъжна! Като че ли сърцето ѝ кървеше. Малко

говореше и почти не се надяваше на добър изход, защото, казва, често са идвали тука, много пъти сме писали до партията, а резултати няма.

И хора от околните села, научили за нашата група, дойдоха в Стряма, та белким помогнат с нещо да се изяснят неясните въпроси. Бяха дошли дори такива, които според някои другари нямат добро мнение за Леваневски, и ние очаквахме те да кажат това свое мнение. Но и те потвърдиха, че Леваневски е добър, че ако е имало някакви по-драстични моменти в неговата борба, то се е дължало на времето, на партизанския въздух и че той би трябвало да бъде гордост не само за техния край, но и за цялото наше партизанско движение.

Посетихме и родителите на Верка, жената на Леваневски, която, както е известно, умира от мъка една година след него. И майката, и бащата на Верка, на това прекрасно момиче, на тази българска наша Жулиета, ни разкриха колко много дъщеря им е обичала Леваневски. Те са знаели, че тя отива на нелегални срещи с него. Те са знаели, че тя носи храна на партизаните. Те са знаели, че тя прави и други услуги на отряда и са я подпомагали, колкото им е било възможно, в тая нейна нелегална работа. Естествено като родители те не можеха да не дадат израз на своята скръб по ранната смърт на своето чедо. Но казваха, ако се стигне до реабилитацията, това ще бъде за тях голяма радост, защото фактически позорът, който е тежал над Леваневски, в една или друга степен е засенчвал името и на тяхната дъщеря, на тяхното дете.

Всички тези разговори, които проведохме в Стряма с повече от 70—80 души, оставиха у нас впечатлението, че ще трябва много сериозно да се проучат още веднъж документите, да се видим още веднъж с някои другари, преди да оформим окончателно убеждението си по делото. Така и направихме.

Ние, тримата, водихме помежду си още няколко дълги разговора и трябваше в края на краищата да подготвим нашия документ, да направим нашето изложение в бюрото на ЦКРК. Знаехме предварително, че предложението ни за реабилитация ще срещне известна опозиция в самото бюро, тъй като някои негови членове бяха участвували нееднократно при разглеждането на това дело.

Изложението подготвих аз. То беше одобрено от другите двама мои другари. То беше предварително също така одобрено и от другаря Караджов.

Мога да кажа, че нашето предложение беше прието от всички.

Ще добавя, че въпросът за Леваневски се разгледа и от един пленум на ЦКРК. Тогава от името на тримата аз разказах накратко как сме работили по делото, по какви пътища сме вървели, за да стигнем до истината. И целият пленум горещо, бих казал — с една тържественост, одобри нашата работа.

Сега вече решението трябваше да бъде свалено, както се казва, в партийната организация на Стряма. И ние, тримата, отново отидохме в селото. Там беше свикано общинско събрание с участието на повече от 300 партийни членове. В салона бяха и авторът на книгата за Леваневски Давид Овадия, Кимен Калчев, последният комисар на Леваневски Стайко Стайков — Савинков, един от секретарите на Окръжния комитет на партията, чието име не мога да си спомня, и много бивши партизани.

Другарят Переновски направи встъпително слово, а изложението и решението прочетох аз. Последваха бурни и продължителни ръкопляскания. След това се даде думата на присъстващите. Всички изказаха благодарност на партията, че в края на краищата тя е намерила начини и възможности да възстанови истината около името на Леваневски и че с това свое решение тя възвръща на партизанското движение в България една извънредно светла фигура. Мнозина едва сдържаха сълзите си, други пък не можеха да се сдържат и плачеха от радост.

Още при първото посещение в селото на нас ни направи впечатление, че Леваневски фактически е реабилитиран в съзнанието на местните хора. В читалището между портретите на загиналите партизани от Стряма видяхме и портрета на Леваневски. А една от учителките, която също е била партизанка, ни каза:

— Когато ме викаха някъде да разказвам спомени, аз наричах Леваневски с истинското му име — герой, макар че официално още не беше реабилитиран. Говорех така, защото никой не може да изтръгне от сърцето ми този прекрасен образ.

Нашата реабилитация просто отговори на една обективна необходимост.

След събранието, вече излезли на площада пред общинския дом, нас ни наобиколиха развълнувани хора: поздравяваха ни, стискаха ни ръцете, а някои дори ни разцелуваха.

Отидохме втори път при осемдесетгодишната баба Стойна. Тя не присъствуваше на събранието. Не бяха я довели, тъй като се съмняваха, че ще може да издържи високата емоцио-

налност на това събитие. В дома на Леваневски ни посрещнаха всички негови близки — братът, сестрите, племенниците и т. н. Почерпиха ни по български обичай с каквото имаше и другарят Переновски, вдигайки наздравица, каза на баба Стойна:

— Майко, сега ти открито можеш да се гордееш с твоя син! Малко са майките в България, които имат такива синове...

— Другарю Милев, а какви думи майката произнесе пред вас, какви думи чухте вие от нейната уста?

— Беше много интересна тя! По времето на фашизма, каза, аз криех, че имам син партизанин. След 9-и се порадвахме малко на нашето момче, но скоро след това аз пак трябваше да премълчавам, че съм майка на Леваневски. И колкото преди ме беше страх, толкова после ме беше срам. Веднъж майка на разбойник. Веднъж майка на предател... Много, много тежко ми беше и затова сега не зная как да ви благодаря, деца!

Такъв беше смисълът на майчините думи.

— Тя почина скоро след реабилитацията, нали?

— Да, много скоро!

— Кажете накратко — как работихте с Давид Овадия като негов редактор?

— Аз първо бях рецензент на ръкописа, а после вече и редактор. Мога да се похваля, че веднага възприех формата на книгата като оригинална за България, като форма, отговаряща на това сложно дело и на тая сложна фигура — Леваневски. Ясно беше, че за да се стигне до истината, трябваше да се мине през съпоставяне на фактите и мненията. Трябваше да се мине през сблъсък, ако мога така да кажа, между положителното и отрицателното. И формата, избрана от Давид Овадия, дава такава възможност, защото оставя свобода на читателя да реши сам къде е истината.

В тоя смисъл аз рецензирах книгата, а като редактор се опитах да запазя нейната автентичност. Имаше някъде грапави фрази, неграматични изрази, но аз съзнателно ги оставих: те са характерни, те придават колорит на текста и най-главното — свидетелствуват за първичността на източниците.

Но както и да е. Искам още веднъж да подчертая друго: героят на книгата лежеше затруван от наносите на предубежденията, клеветите, заблудите, фалшификациите, псевдоистината; голямата заслуга — равна на подвиг — да се очисти името му принадлежи на партията и на бившия партизанин

Давид Овадия, у когото гражданското съзнание за другарски дълг не е помръкнало и у когото чувството за човешка правда е все така изострено и живо.

Книгата за Леваневски се чете от хиляди хора. През май 79-а присъствувах на серия обсъждания из Пловдивско и видях с очите си как салоните се препълваха до задушаване и как хората бяха готови да стоят на крака чак до сутринта, попивайки всяка дума за партизанския командир, възкресен след 32 години от непримиримата обич на достойните си събратя по дух и сърце. В село Калековец, чух, посрещнали Давид Овадия с хляб и сол. А веднъж един другар каза: „Занапред всеки честен човек, който познава другаря Давид Овадия, като го срещне — трябва да му свали шапка!“

ДОКУМЕНТАЛЕН РОМАН ЗА АНТОНИВАНОВЦИ

Август 1981 г.

След „Леваневски“, която отне на Давид Овадия седем-осем години труд и борба, беше естествено да си даде една продължителна почивка, но той се захвана с нова, още по-мъчна работа — да пише за антонивановци.

— Бях още в трудовия лагер, когато станаха големите пловдивски провали. Като се прибрах в Пловдив, организацията беше почти напълно съсипана. Половината хора — в затвора, другите — в балкана. Тогава при мен дойде Атанас Янев и ми предаде поръчение от Георги Йовков — да се заема с възстановяването на кварталната ремсова организация.

И тръгнах аз да събирам хора. Бях много неспокоен. Чувствавах се като мишка в капан. Сутрин се събуждах рано. Ако се зададе полиция, бях решил, ще скачам от едно прозорче и ще бягам през задния двор.

На 30 юни 1943 г. трябваше да мина в нелегалност, в отряд „Антон Иванов“. Приготвих си раницата, обувки, но в последния миг ми казаха: отменя се!

На същия този 30 юни стана сражението при село Фердинандово (сега Първенец) и четата, в която щях да ида, е била разбита.

Така моето излизане в балкана се отложи.

— А кога научи за разгрома на отряд „Антон Иванов“?

— Тая страшна вест се разнесе в началото на март 44-а, когато някои от спасилите се партизани бяха успели да се доберат до Пловдив. Атанас Янев ме предупреди да не разпространяваме мълвата, за да не се предизвика отчаяние. Но не беше възможно да се потули такава вест.

Разгромът ме покърти. Там, в отряда загинаха двадесетина души само от нашия квартал — все мои другари и приятели. Но след него аз почувствувах още повече моралното задължение да стана партизанин. Не можех да не тръгна по пътя на моите другари, които загинаха.

— Това са в същност и мотивите ти да започнеш книгата за антонивановци?

— Да, това са те — дълбоките и далечни мотиви! Никога от победата до днес не съм преставал да се интересувам живо от съдбата на тоя отряд.

Жадно съм слушал всеки разказ на оцелелите антонивановци, разпитвал съм мнозина от тях за всяка подробност, за гибелта на отделни мои приятели и за избавлението на малцината, спасени по чудо.

За отряд „Антон Иванов“ са писани доста спомени, излязоха и няколко мемоарни книги. Но достатъчно ли е това? Разказано ли е всичко, нищо ли не може да се прибави? Няма ли да се повторят само известни неща? Толкова ли е изключителна съдбата на този отряд, та след толкова години пак трябва да се връщаме към него?

Към тези трудности се прибавяха и други. Пътят на отряда, съдбата на отряда, както се вижда, не е триумфален поход, а драматична история, трагична епопея. Има още много неизяснени моменти, водят се още спорове за действителните причини на разгрома, има много въпросителни, на които не е лесно да се отговори. Няма ли да бъда обвинен, че пак се ровя в „задния двор“, вместо да отразявам героичното?

Някои другари ме убеждаваха, че написването на такава книга е необходимост за нашата история, за нашата литература, че не виждат по-подходящ от мен за тази цел. Познавам добре историята на отряда, мнозина от оцелелите са мои приятели и ще бъдат откровени с мен, имам вече натрупан опит — защо трябва да се чака? Веднъж Георги Йовков, антонивановец, ми каза: „След „Леваневски“ ти не можеш да пишеш каквото и да е... Твой дълг е да се заемеш с книгата за отряда!“

За да се разсеят моите колебания, послужи още едно важно обстоятелство. Нямаше време повече да се чака: от оцеле-

лите осемнадесет антонивановци трима вече бяха починали (двама през 1980 г.). Ако се чака още пет или десет години, книгата за отряд „Антон Иванов“ никога нямаше да се напише...

— И ти реши! С касетофон и бележник тръгна да ги разпитваш, както вече имаш богат опит... От кого започна?

— Първо отидох в Пловдив, срещнах се с двама-трима, гледам, недоверчиви са, не се отпускат...

Потърсих в София генерал Илия Кръстев, един от видните антонивановци, моя пръв ремсов отговорник, за когото стана дума в предишните ни разговори. Обадох му се по телефона, той ме прие много сърдечно, прегърнахме се. Не бяхме се виждали от години. Вече знаеше за моето намерение. Чул и за опасенията на някои другари. Споделих, че искам да напиша една сурова, правдива, достойна за отряда книга.

Илия Кръстев ми оказа пълно съдействие и подкрепа. Устроена ми бе и една среща с някои от живите антонивановци, както и с членове на щаба на зоната. Пред тях аз накратко изложих моя замисъл, моята концепция.

Един от първите, с които разговарях подробно, в продължение на няколко дни, беше генерал Кръстев. След това се срещнах последователно с Желю Димитров (Любен), генерал Димитър Попов (Здравко), Иван Дойков (Прометей), Нанка Серкеджиева (Витка), Георги Серкеджиев (Пашката) и др. Моето внимание бе насочено главно към тези, които са участвували в зимния поход, преживели са разгрома, но същевременно аз търсех и другите, които са участвували в създаването на отряда, прекарвали са първата зима в лагера „Лонгурлий“ — Георги Йовков (Стоянчо), Борис Стамболиев (Владо), Макри Гюлева (Катя)...

— Ти пак прилагаш диалогичната форма. Убеден ли си, че тя е най-подходящата?

— Да, дълбоко съм убеден, че тя единствено подхожда за такава сложна тема. Всеки преразказ и коментар би намалил силата на художественото въздействие. Нека говорят живите герои! Аз насочвам разговора чрез въпроси, привличам тяхното внимание към най-важните моменти, искам да споделят мнението си по остри и парливи проблеми. Отстранявам неизбежния баласт, ненужните подробности, сглобявам — не е лека „техниката“ на документалните книги. Имам вече шестдесет касети записани разговори. А каква малка част от тях влиза в работа и се използва за книгата!

— Но книгата вече е написана! Как си осъществил зами-

съла си, по какъв план са разположени отделните разговори?

— Книгата е разделена на две части: първата част, по-кратката, е озаглавена „Първата зима. Дед“ и е посветена на създаването на отряда, началната дейност. В нея участвуват малцината останали живи от презимуващите в лагера „Лонгурлий“. Втората част — „Втората зима. Разгромът“ има за съдържание, както личи от заглавието, зимуването на отряда в лагерите „Техеран“ и „Ровно“, разкриването му и разгромът... Тази част е съществена, самата книга в същност.

— А какво ще бъде заглавието на документалния роман?

— Може би „Разгромът“, може би „Дед или разгромът“ — още не е решено.

— Ти според мене вече се издължи на темата за съпротивата: „Август, август...“, „Менахо или терористът“, „Леваневски“ и сега — книгата за антонивановци!

— Човек не бива да е категоричен. Но смятам, че с последната книга завършвам моя цикъл документална проза.

ПРИСТРАСТИЯ

Септември 1981 г.

ШАХМАТЪТ

В младежкия дом до Чехословашкото посолство в София се провежда шахматен турнир. Застанали пред списъка на участниците, двама души си шепнат:

— Ще играя с Давид Овадия, познаваш ли го?

— Да.

— Е, и какво ще кажеш?

— Той е поет, емоционална натура — това му е слабото място!

А ето го и самия поет. В бял спортен костюм. Отива право на мястото си. Подава ръка на съперника и играта започва.

Овадия прави ход след ход — развива се, разгръща се, настъпва. Съперникът, изглежда, твърде много бе повярвал, че емоционалността наистина е слабост, та замисли не твърде коректна комбинация. Уви, той дълбоко се заблуждава. Поетът целият излъчваше спокойствие и сигурност. Тия дни той се беше завърнал от едно приятно пътуване до Швеция. Наскоро бе излязло и второто издание на книгата му за Леваневски. С една дума, беше в подем.

По едно време, направил интересен ход, съперникът стана да се разтъпче и като зърна своя познат, заговорнически му на-
мigna:

— Ако вземе крайната пешка, такава клопка съм му приготвил!

Но в клопката падна тоя, който я беше заложил.

На другия ден противникът на Давид Овадия се оказа едно съвсем младо момче. След три напрегнати часа играта навлезе в ендшпила. Поетът имаше една пешка повече, но тя е крайна и сдвоена при това. На всичко отгоре той пропусна да заеме коридора на „в“ линия с топа и това изведнъж обърна играта в негова вреда. Така минималният шанс за победа и сигурно реми се стопиха. Тоя път — загуба. Но няма как, победеният поладе ръка.

Това беше уводът към днешната ни тема.

— Какво представлява шахматната игра? Според някои — спорт, според други — наука, според трети — изкуство. А най-правилно е да се каже, че в шахмата има и спорт, и наука, и изкуство. Едни се увличат от спортния елемент на играта, други — от дълбоката ѝ логика, трети пък (и аз в това число) най-много харесват изкуството, поезията в шахмата.

Кое наричам аз поезия в шахмата? Трябва да започна не от самата игра, а от тоя неин раздел, който обхваща шахматните задачи и етюди. При играта елементът на поезия е порядък. Може човек да играе цяла партия и да няма в нея нищо интересно, нищо парадоксално. Понякога се случва, разбира се, и в играта да има някой силен, естетически красив ход. Докато от задачите и етюдите се извлича именно красотата. Затова те мен винаги ме привличат. И аз съм правил опити да създавам етюди, дори някои от тях бяха печатани в списание „Шахматна мисъл“. И според някои шахматисти съм показвал ценни данни на етюдист, на шахматен композитор.

Един мой етюд в „Шахматна мисъл“ се оказа много труден и никой не можа да го реши! За моя изненада след това получих писмо от съветския етюдист Бондаренко, който ме наричаше в обръщението „маестро“. Той поиска да му изпратя най-добрите си етюди, за да ги включи в своя бъдеща книга. Тогава аз му отговорих, че не съм етюдист, както си е помислил, а поет, но ако перифразирам Некрасов, то бих могъл да кажа — на мен шахматът ми пречи да бъда поет, а поезията ми пречи да бъда добър шахматист!

Има два начина на игра: любителския (пресмяташ само два-три хода напред) и теоретичния (когато познаваш цялото съдържание на шахмата — дебютите, мителшпила, ендшпила). Само като усвоиш теоретическата основа, тогава можеш да почувствуващ дълбочината и смисъла на тази игра. Аз се зани-

мавам сериозно с нея от двадесетина години: купувам и чета книги по теория, решавам задачи и етюди. През това време започнах да играя и на турнири. Много обичам да ми трака часовникът над главата. Има нещо красиво в шахматната борба. Първо, тя е абсолютно справедлива! Ти играеш сам с противника, паднеш ли — виновен си само ти. Между шахматистите се казва: който е загубил — той винаги е виновен. Нямаш основание да се оплакваш, че някой е причина за твоя неуспех. Шахматът в това отношение учи на дълбок морал, на една сериозна, хубава етика. После има и друго нещо — шахматната игра ни учи да приемаме спокойно загубата, поражението. Наистина много е неприятно, когато след пет-шестчасов задълбочен, напрегнат труд поради някой неточен ход, поради едно моментно разсейване изгубиш цялата партия. Неприятно е. И знам шахматисти, които са се отказали завинаги от играта, защото не могат да понесат тая болка на поражението. А трябва на всяка цена да можеш след едно поражение да почнеш пак борба, както е в живота.

— В какви по-интересни шахматни турнири си участвувал?

— Като бях през 1975 г. в Париж, един ден видях обявление за шахматен турнир. Участието свободно. Внасяш си таксата и играеш. Реших да опитам късмета си. Внесох 25 франка и в продължение на девет дни играх всяка вечер. И доста добре се представих. Френските майстори не са така силни, та аз можех да дела с тях мегдан и да взема награда.

Играл съм и в големи турнири. Играл съм с майстори на спорта, имам хубави партии. Най-големият ми подвиг в това отношение бе през 1962 г., когато тогавашният световен шампион Михаил Ботвинник даде сеанс на 25 дъски в София и аз успях да направя реми с него. Сега, като гледам партията, виждам, че тя има своите достойнства, макар и да е играна на такъв сеанс. Тогава дори я публикувах в едно списание с мой коментар.⁴⁷

Хубава е тая атмосфера в турнирите, когато шахматистът подпре глава на ръката си и мисли най-съсредоточено за следващия ход на противника. Изобщо тая атмосфера на мен много ми харесва, затова обичам да участвувам в турнири. Имам и звание — кандидат-майстор! Но, от друга страна пък, изучаването на шахмата и самата игра отнемат много, много време. И аз с болка и съжаление трябва да кажа, че по тази причина доста често се отказвам от турнири. Не мога и не бива да отдам цялото си време на шахмата и да оставя литературната си работа, макар че някои хора ми предричаха бъдеще на шахматист.

— В балкана играл ли си шах?

— Лично аз не съм имал възможност да играя там шах, но знам един смешен случай. Разказвах ми как двама партизани в землянка са играли шах и тоя, който изгубил, извадил пистолет срещу победителя.

Този случай показва до каква степен може да възбуди страстите шахматната игра и колко лошо е човек да загуби.

— Имаш ли впечатления от някои известни шахматисти? Какви качества трябва да притежава човек, за да стане гротмайстор?

— Когато идва у нас Ботвиник, на мен той ми направи силно впечатление. С него имах възможност да говоря и разбрах, че е човек с голяма ерудиция. Доколкото съм запознат с биографиите им, най-добрите шахматисти винаги са били интелектуални хора: философи, учени, журналисти. Ласкер например е философ. Михаил Тал е журналист, който познава отлично и литературата. Изобщо в шаха големият играч трябва да има всестранини интереси.

— Кой е любимият ти шахматист?

— Тал. Той играе комбинационно, дръзко, смело. Мене ми допада неговият стил. Рисува. Играе неочаквани ходове. И аз се учех така да играя. Сега тоя стил няма много привърженици, понеже при риска може да има красива партия, но често се губят точки. Харесва ми също и Фишер. Феноменален шахматист.

— Как се развива шахматът у нас?

— Нашият шахмат по начало не е на световно ниво. Не се полагат достатъчно грижи за масовото му развитие. Какви грижи, щом дори в София няма приличен шахматен клуб!

— Оказва ли шахматната игра влияние върху поезията, върху творчеството?

— В нашата поезия има един голям поет, който е бил шахматист — Теодор Траянов! Дори е бил шампион на България по шах. Неговото увлечение по шахмата личи и в поезията му — в тази математическа строгост на куплета и израза.

Шахматът е повлиял на моя характер. А кой знае — може и на писането ми. Нали той учи на синтетично, икономично мислене. Ако една задача трябва да се реши в три хода, ти нямаш право да я решаващ в четири-пет хода. Така е и в поезията, в литературата. В една фраза, поетична или прозаична, не бива да има излишни думи. Всяка излишна дума значи излишен ход. А в шахмата, който прави излишен ход, губи партията. Шахматът като всяко изкуство иска жертви. Но съще-

временно е източник на големи духовни наслади. Знаеш ли какво е казал гросмайстор Тараш? „Аз мълчаливо съчувствувам на всички, които не умеят да играят шах, както съчувствувам на онези, които в живота си не са изпитали любовта!“

ПЪТЕШЕСТВИЯ

Нашият приятел Аргирис Митропулос казваше: „Толкова години са ме гонили и преследвали из планините, толкова съм гладувал като партизанин, че за туризъм едва ли ще помисля скоро“... Давид Овадия обаче не е на същото мнение.

— Да, възможно е у някои партизани, които много са страдали, да се получи такова чувство за определено време, но аз, напротив, от партизанските дни още повече заобичах гората и планината. И след победата не съм пропускал възможност да отида в нашите прекрасни Родопи, в Стара планина, в Средна гора. Така постепенно се пристрастих към туризма и сега продължавам да ходя — ако не другаде, то поне на Витоша съм редовно всяка събота или неделя.

Ходенето на планината, освен че е здравословно, което никой не може да отрече (укрепва физиката, успокоява нервите и пр.), е хубаво и за самото творчество. Неведнъж из планинските пътеки аз съм обмислял свои стихотворения и книги. Къде другаде ще намериш по-добра среда за творчески размисъл? Обстановката, гората, просторът освобождават обремененото съзнание и ни подсказват нови мисли. Нали аз обичам да ходя сам не за друго, а заради тишината. Тъй са ми идвали доста идеи и мотиви за стихове.

— От коя планина имаш най-много наблюдения?

— От Средна гора, защото там бях партизанин. Стара планина ме привлича със своите „зинали“ долове. Изпитвам силна привързаност специално към района около Юмрукчал, понеже главно там минаха много от моите партизански дни. На Юмрукчал е заровен Неделчо Тонев — Жан, партизанин от нашия отряд. И като отида на върха, аз мълчаливо скланям глава пред неговия гроб. По-рано всяка година се изкачвах на това място, но напоследък тия ми пътувания малко се разрешиха.

Не стига времето, пък и лазарниците станаха повече, на тежак. Но не смятам да прекъсвам планинските си пътешествия. Макар и по-нарядко, ще ходя и на Юмрукчал, и на Вихрен, и на Богдан. Докато издържат краката — все ще ходя.

— В планината се отива за отмора, а из страната — по работа. Ти май обиколи вече цяла България — причините за тия пътувания, поводите, следствията?

— След 9 септември 1944 г. непрекъснато се уреждаха литературни четения, обсъждания, конференции. Не знам каква е била ползата за читателите от тези срещи, но аз опознах страната: обиколих почти всички градове, в много села съм бил и сега познавам севера и юга, изтока и запада на родината. За мен пътуванията из България са неоценими. Срещам се с много хора; виждам как се изгражда социализмът; запознавам се с най-различни проблеми на нашето обществено развитие.

— И все пак от тия пътувания срещите с хората си остават най-важни за писателя!

— Не само срещите с хората. Аз например обичам навсякъде да посещавам музеи, галерии, исторически места. А няма у нас град, където да не е съхранено нещо от миналото. Където и да съм, за мене е удоволствие да се заинтересувам, да се запозная с историята на антифашистката съпротива в този край.

— С какво лично ти и твоето творчество будите интереса на хората при срещите из страната?

— Навсякъде подчертан интерес се проявява специално към партизанските стихотворения и към мемоарните ми книги. Най-живо участие в моите срещи вземат хората от по-старото поколение. До късни нощи съм разговарял с такива хора след четения и обсъждания.

И моралният стимул от срещите на писателя с обикновените хора е много голям. Виждаш, че четат книгите ти, харесват ги и това укрепва твоята вяра и вдъхва нови сили за работа.

Може би и суета да има тука, но като разбереш, че твоят труд не отива напразно — друго си е!

— Освен из България ти си пътувал много и в чужбина...

— Трябва да кажа, че всяка страна, която посещавам, аз предварително я опознавам чрез книгите. При мен всяко пътуване е свързано с литературата.

Първото ми излизане от България беше през войната, когато отивах на фронта. Тогава минах през Югославия, през Унгария и стигнах до Австрия. Нямах в ония дни времето и спокойствието да съзерцавам природни забележителности и културни паметници, на война други неща привличат вниманието.

Най-силно съм мечтал в живота си да видя Москва. Това желание изпитвахме страстно всички ремсисти. Ние слушахме тайно Радио Москва. Слушахме с трепет как бие часовникът

на Спаската кула и след новините — „Интернационала“. И още от тия дни просто копнеех да видя Червения площад. Бях чел за него, бях слушал разкази на наши емигранти, завърнали се от Съветския съюз нелегално, за да участвуват в борбата.

Но така се случи, че не можах в първите години след победата да посетя Москва. През 1945 г. в Пловдив ме предложиха за литературния институт „Максим Горки“ (уж бях в списъка), обаче някой друг отиде вместо мен. Естествено бях огорчен, но — всяко зло за добро: така пък не пропуснах да изживея големите вълнения на първите свободни години у нас.

В Москва успях да отида едва през 1956 г. На световния младежки фестивал ме изпратиха. Тогава видях и Ленинград, който познавах от романите на Достоевски, от стиховете на Пушкин, на Блок. И специално тези два града — Москва и Ленинград — аз ги бях преживял предварително чрез книгите.

Друг град, за който също така страстно съм мечтал години наред — това е Париж. И него, разбира се, познавах предварително — главно от романите на Юго и Балзак. В Париж отидох по линия на Балкантурист през 1964 г. След това имах възможност да бъда там още два пъти.

Чувал съм някои писатели да се оплакват, че са скучали в Париж. Учудвам се. Това едва ли е признак на изключителен патриотизъм. Не може да си в Париж и да скучаеш. В Париж има толкова места, свързани с историята на Франция и света, не виждам как може да ти омръзне. Само по улиците да вървиш, само сградите да гледаш — пак ти стига!

В Париж обиколих всички места, свързани с френската революция. И изобщо местата, за които бях чел: Монмартър; Нотр Дам. Дома на инвалидите, където е прахът на Наполеон, музенте, галериите, Латинския квартал...

В Лондон бях само няколко дни. Разгледах го на галоп и впечатленията ми са повърхностни. Бил съм в Израел — земята на библията. Посетих стария Ерусалим, Витлеем, Назарет, Иерихон, Мъртвото море.

Изключително важно е човек да разбира езика на страната, в която отива. Аз владее добре френски и не ми беше трудно да се оправям в Париж. И английския, както го знам, ми помогна да не се чувствам като чуждо тяло в Лондон.

Много и винаги ме е вълнувала Испания. Може би защото моите далечни прадеди са дошли на Балканския полуостров именно оттам.

В Испания посетих Мадрид, Толедо и градовете на Андалусия — Севиля, Гранада и Кордова, където се е разиграла интересната история на Реконкистата.

През 1973 г. посетих Куба. Тя много ми харесва и като природа, и като настроение. Там намерих запазен духа на революцията. Срегнах сродни души.

Имах рядкото щастие да посетя и Китай. Това беше през 1964 г. Друг свят, друга психология! С една дума не може да се изрази. Пък и за месец време не се опознава един народ. Аз имам впечатления от отделни хора. Безкрайно трудолюбиви и дисциплинирани. Тихи. Скромни. Но не ми допадна техният примитивизъм и масовата психоза около личността на Мао.

В Китай видях фантастични музеи.

Бил съм още в Италия, Германия, Полша, Монголия, Румъния, Гърция, Турция, Швеция.

Не ще и дума, че е приятно и полезно да се види светът! Това разширява кръгозора. Пътищата възпитават. Виждаш преди всичко културата!

— Ти не си реализирал черно на бяло почти нищо от твоите пътешествия!

— Писал съм само отделни очерци и пътеписи. Книга не съм издавал. Но може би ще дойде време и за това...

СЛОВОТО ОТИВА В БЪДЕЩЕТО

Май 1981 г.

— На какво те учат собствените ти книги?

— Не знам, тоя въпрос е доста сложен. Аз считам, че писателят трябва да има сериозно отношение към творчеството си. Той е длъжен да стои зад всяка своя книга, зад всяко свое произведение. Написаното от него е израз на най-съществениите му мисли и чувства. Всеки фалш в литературата, всяко нагаждане към едни или други конюнктури е нещо, което за мене е недопустимо. Винаги, когато писателят твори, следва да мисли, че той пише не само за тия, които са около него. Словото отива в бъдещето. Авторът трябва да си даде сметка дали след десет или двадесет години няма да се срамува от сегашното си слово. Аз отдавна се придържам към това правило: пиша ли, опитвам се да си представя как ще звучат думите ми след двадесет-тридесет години; не правя ли — питам се — някакъв компромис, от който утре ще се червя? Много важно нещо! Разбира се, едно е човек искрено да се заблуждава, а друго е да се преструва, да се приспособява. Поне писателят няма право да върши това заради някакви временни предимства и облаги.

— Има ли в твоите работи предварително поставен дидактически момент?

— Не, аз считам, че е погрешно всяко дидактическо начало в изкуството. Една хубава книга, разбира се, възпитава, но тя внушава мислите и идеите не пряко, не чрез декларация. Целите на изкуството са по-далечни и по-дълбоки.

— Не си ли имал житейски събласти, които да са те поставяли на кръстопътя — да бъдеш, или да не бъдеш писател?

— Не, при мен този проблем изобщо не е стоял.

— А какви са ония вътрешни жертви, които си правил в името на творчеството?

— Да, творчеството изисква жертви. Без жертви не може да има творчество. Първо, то ангажира почти цялото ни време. Човек постоянно трябва да чете, да се интересува от всевъзможни въпроси. Но същевременно творчеството е извор на големи радости. За мене удовлетворението и щастието идат от самото творчество. Трябва да призная, че аз никога не съм се пресилвал в писателската си работа. Да взема за някое стихотворение цяла нощ да не спя, да бързам да го завърша — не. Аз не пиша, преди идеята да се е оформила и узряла. И затова мога да кажа, че творчеството ми е доставяло повече радости, отколкото тревоги.

БЕЛЕЖКИ

¹ Хаим Овадия е роден през 1892 г. в Кавала а е починал през 1963 г. в гр. Реховот, Израел.

² Рашел Овадия е родена през 1894 г. в Кавала (?). Починала е през 1974 г. в гр. Реховот, Израел.

³ Моисе Овадия, по-големият брат на поета, е роден през 1918 г. в Кърджали. Завършва механикотехникум. Работи като стружар. Сега живее в Израел. Симон Овадия, другият брат на поета, е роден в Кърджали през 1920 г. Починал е през 1945 г. в Пловдив от отравяне на кръвта.

⁴ Давид Овадия. На негово име е кръстен поетът. Роден и живял в Кавала. Починал е през 1928 г.

⁵ Дина Овадия. И тя е родена в Кавала, както предполага Давид Овадия. Починала е в Израел през 1955 г.

⁶ Сега ул. „Републиканска“.

⁷ Прочут американски едър индустриалец, милиардер и филантроп (1835—1919 г.). На 13-годишна възраст започнал работа в едно предприятие като работник с 5 долара месечна заплата. След години забогатял, отстъпил на Пирпун Морган участието си в разни предприятия, оценени на 2 милиарда лева (курс 1911 г.).

А. Карнеги е основател на благотворителни фондове, библиотеки, музеи, лаборатории, институти и др. Неговата благотворителност е една от най-щедрите в света.

В 1913 г. А. К. изпратил на свои разноски международна комисия, която да анкетира жестокостите на балканските народи през Междусъюзническата война (1913 г.).

Карнеги е написал няколко съчинения: „Евангелието на богатството“, „Тържествуваща демокрация!“, „Днешни проблеми“.

Той имал на бюрото си снимка на неизвестен български войник от Балканската война.

(Справката за А. Карнеги е направена от Йордан Вълчев.)

⁸ Давид Овадия учи основно училище (I отделение в Кърджали, II отделение в София, III и IV отделение в Пловдив (от 1929 г. до 1933 г.), прогимназия — от 1933 г. до 1936 г. (в Пловдив) и гимназия (също в Пловдив) от 1936 г. до 1942 г.

⁹ Ето няколко откъса от ученическите тетрадки, разбира се, в съкратен вид:

Каин, мистерия от Байрон, 8. XII. 1939 г.

Никога човек не ще се примири със своето безсилие. Неговият дух се стреми да счути железните окови, които го приковават към земята. Той иска да лети, обаче една тайнствена сила му пречи. И човекът е във вечна борба с тази сила. Огненият дух на неспокойствието, на недоволството, на борбата се явява Каин.

Когато Каин остава сам, при него идва Люцифер. Люцифер е печалба. Заедно с бога той владее света.

Пълен контраст на Каин е Авел. Слабохарактерен. Угодник. Неговите жертви винаги се приемат от бога.

На Западния фронт нищо ново, Е. М. Ремарк, 26. XII. 1939 г.

Тази книга, може да се каже, е протест не само на германския народ, а на цялото човечество. Не стигат ли другите бедствия, хлядите болести, та към това трябва да се прибави и най-голямото бедствие — войната?

Идиот, роман от Достоевски, 20. I. 1940 г.

Една велика душа и един голям ум са съединени, за да дадат истинския човек, истинския християнин, който изпълнява на дело основните закони на християнската религия. Въпреки че е беден, че е идиот, княз Мишкин се различава с по-зряло схващане на живота, отколкото другите „умни“ хора.

Жерминал, роман от Емил Зола, 1. II. 1940 г.

Неравенство между човешките класи е имало винаги. Класите са се появявали с раждането на обществото. Богатите с капитала си са господари над бедните. Между господарите и бедните съществува вековна вражда и непрестанна борба, в която винаги досега побеждават богатите. Работниците са принудени да търпят всякакви неправди.

Макар Чудра, разкази от М. Горки, 20. III. 1940 г.

Повечето от разказите са случки из бурния живот на автора. Те увличат, понеже са написани на прост и ясен език, пропит с мъдростта на живота. Интересен е разказът (стихове в проза) „Песен за сокола“. Безумството на храбрите — това е мъдростта на живота. Соколят символизира гордия свободен дух.

Парижката Св. Богородица, В. Юго, 27. III. 1940 г.

Най-интересният герой на романа е Квазимодо. Неговата грозота още от малък го отчуждава от обществото. Фигурата му предизвиква само смех и страх. Квазимодо е сам, отритнат и затова у него се поражда злобата. Той няма никакъв приятел, комуто да изкаже безкрайната си мъка, освен камбаните. Към всички хора Квазимодо изпитва омраза освен към Клод Фроло, който го е отгледал. Към него той чувства признателност, но към другите е пълен с ненавист. Така Квазимодо прилича и външно, и вътрешно повече на звяр. Но при първата добра обноса към него в душата му се събужда онази част от божественост, която се нарича човек.

Виктория, роман от Кнут Хамсун, 20. IV. 1940 г.

„Виктория“ е един прекрасен любовен роман. Идеята му се съдържа в следните редове, взети от стихотворението на Йоханес: „Любовта е първата божия реч, първата мисъл, която мина през ума му, когато той каза — да бъде светлина! И всичко, което по-сетне създаде бог, бе тъй прекрасно, че нямаше защо да поправа онова, което бе създал. И любовта стана начало на света, но всичките й пътища са посетил с цветя и са опръскани с кръв. Цветя и кръв...“

Нора, драма от Хенрик Ибсен, 1. V. 1940 г.

Нора се бори за свободата на жената, за приравняването ѝ с мъжа. Отпърво тя е била свикнала да се отнася с нея като с кукла, да няма собствено мнение. Никога нейният мъж не е говорил сериозно с нея. Обаче едно малко събитие отваря очите на спящата дотогава Нора; тя вижда, че нейният мъж я обича, както се обича хубава вещ, а не както трябва да се обича мъжът жената. Нора го напуска, презирайки мнението на обществото, което създава кукли като нея.

Сията птица, пиеса от Морис Метерлинка, 8. V. 40 г.

Човешкият живот представлява едно непрекъснато дирене на щастие — на пълното, абсолютното щастие. Обаче такова щастие не съществува. Няма го в миналото, няма го в настоящето, няма го в бъдещето. Всички

хора гонят Синята птица, но напразно. Тилтия и Митил я намират накрая, но не другата, а у себе си. Тилтил разбира, че е намерил Синята птица, след като я е подарил на съседката за нейната болна внучка.

Вилхелм Тел, драма от Ф. Шилер, 6. VIII. 1940 г.

Свободата е най-голямото човешко благо и затова несвободният винаги се стреми към нея. Тази книга е протест срещу всички тирани, които не зачитат правдата на човешката личност и посигат на нейната свобода.

Мартин Идън, роман от Дж. Лондон, 11. VIII. 1940 г.

Философията на Ницше е подигнала на времето голям шум. Учението за силния човек обаче е едно антисоциално учение. Затова Джек Лондон създава героя Мартин Идън. Мартин е индивидуалист и ницшеанец. Той се стреми към върха, към „по-горе“ по думите на самия Ницше. Благодарение на волята си от прост моряк той става прочут писател. Мартин Идън прочита много книги, издига се над другите и чочва да разбира много неща. Той достига върха, но остава ли доволен?

¹⁰ Откъс от две публикации в „Ученически полет“:

Ние се стараем да създадем най-добри условия за творчески проявление на свободната ученическа мисъл и за възпитание на благородни личности. И покрай тези свои задачи нашето списание трябва да се съобразява с духа и поветието на днешното време. Ученическата душа, ще трябва да се отърси от свойствената си сладникава сантименталност и да разкъса романтичната плащеница, за да види и почувствува живота такъв, какъвто си е в действителност. В днешното динамично време, когато се рушат много стари понятия и предразсъдъци, ще трябва и в ученическата душа да владее динамичен дух... (Тези редове са от уводната статия. Подпис няма.)

Идеалите на младежта

Днес, пред вид на събодносните исторически моменти, които преживяваме, повече от всякога ни се налага да бъдем обективни, да гледаме реално на нещата. Да бъдем истински патриоти. Винаги да си спомняме думите на един наш покоен учен и общественик, който малко преди смъртта си бе казал: „Младите трябва да отгледат в себе си три добродетели: любов към труда, любов към истината и любов към народа. Да обичат България — да я обичат чисто и предано и никога от тая си обич да не правят кариера; позорно нещо е професионалният патриотизъм.“ (Автор на този текст е Петър Чакалов.)

¹¹ „Менахо или терористът“, поредица „Имена върху гранит“, издателство „Народна младеж“, 1970 г.

Отговорът на историята по написването на книгата е взет от интервюто на Давид Овадия пред Христо Александров, в „Комсомола искра“, Пловдив, 10. XI. 1969 г.

Оригинална, свежа оценка за документалната повест на Д. Овадия и нейния герой прави Иван Цветков в сп. „Родна реч“, кн. 10. 1970 г.: „Давид Овадия е намерил най-сполучливата художествено-документална форма на своя разказ. В него се вплитат личният спомен и личното възприятие, размисълът и безпощадният документ, автентичните свидетелства на приятели и врагове и от всички тези пълни спомени, откъслечни кадри зазвучава като поезма, като недовършена песен животът на загиналия герой. И по най-верен път се пренасяме в оная атмосфера, когато историята се правеше от смелчаци като Менахо, когато трябваха всичко да се жертва... За мнозина той е бил непонятен — ту проинчен, ту безразсъден, ту прекалено зрял за годините си, ту като дете, което не може без майчина ласка, минал през много опасности и все пак вървящ на хората и тогава, когато не трябва да се върва... Но той е знаел, че най-лошото е да бъдеш подозрителен, да не обичаш хората — защото как можеш да се бо-

риш за човешкото щастие и да не вярваш на тези, заради които отиваш на гибел... Колко много нещо вапцаровско има във всеки от тези герои, към които принадлежи и Менахем!"

¹² Владимир Захариев сега е пенсионер и живее в София.

¹³ Камен — партизанското име на Гьчо Николов Докторов от Калоян.

¹⁴ Осетеновската акция е описана най-подробно в „Август, август...“ Преземането на гара Свежен е отразено във вестник „Периодичен лист“, орган на дружина „Добри Войвода“, излязъл в единствен брой през август 1944 г. Негов редактор е Давид Овадия. Повече подробности за вестника — в „Август, август...“

¹⁵ „Народен глас“ е вестник на бригада „Христо Ботев“, излязъл в пет броя през 1944 г.

¹⁶ Въпросната инструкция Цвятко Радойнов написва след завръщането си (август 1941 г.) от Съветския съюз в България.

¹⁷ По-пълна представа за някои проблеми на нашата мемоаристика може да се получи от разговора с Веселин Андреев, Емил Манов и Давид Овадия (сп. „Септември“, кн. 9, 1974 г.) по четири предварително зададени въпроса, които се свеждат до едно: антифашистката тема и съвременността:

ДАВИД ОВАДИЯ: — Веселин Андреев в своята книга („Умираха безсмъртни“) подробно пише какво разбира под понятието „съвременност“. Аз съм съгласен с неговото определение. Бих прибавил само, че „съвременност“ трябва да се разбира по-широко, не само в днешния ден, а в един по-широк период от време. В това понятие трябва да се включи и борбата против фашизма поне през последния ѝ период: 1941—1944 г.

Защо мисля така? Героите на съпротивата са още между нас; принципите, иденте на тази борба са залегнали в днешния живот; нравствените проблеми, които са възникнали тогава, съществуват и сега.

ЕМИЛ МАНОВ: — Когато мемоаристът не е просто хроникьор на събитията, а рисува човешки характери, образи, съдби, той с основание може да каже, че пише за съвременността и даже малко, както казва Веселин Андреев — за бъдещето. Защото в случая той си остава художник и защото характерите и съдбите са трайни, повтарящи се в една или друга форма явления.

Така разбрана — и осъществена, разбира се, — темата за антифашистката борба не е „опълченска“ тема, както не е „царска“ историческата тема.

ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ: — Въпросът има много посоки и могат да се дават различни отговори. Всяка революционна епоха създава огромно напрежение за хората, които я творят. Именно в изключителни исторически моменти и революционни преобразования се проявяват изй-ярките човешки добродетели. И това за дълго време остава да бъде характеристика не само на тази епоха, а и на годините след нея.

ДАВИД ОВАДИЯ: — Веселин Андреев каза, че произведенията на антифашистка тема трябва да бъдат максимално правдиви. Аз бих добавил: трябва да бъдат напълно истинни! Първото условие за мемоарната книга е да даде истината. Каквито и да бъдат фактите — може да не са приятни, може да не са изгодни за автора, — те трябва да се възстановяват. Не обичам книги, в които се замазват слабостите и се върви по една мажорна линия.

ЕЛКА КОНСТАНТИНОВА: — Другарю Овадия, във вашата последишна книга (става дума за „Леваневски“), част от които печатахме в списанието, разговорите, които правите, дословно ли са записани, или са претворени правдоподобно?

ДАВИД ОВАДИЯ: — Моят начин на работа е такъв: първо се срещам с хората, записвам разговорите дословно; после преработвам записките и с което се повтаря или е излишно — задрасквам, но не и истината, не и съ-

ществено, важното. След преработката показвам написаното на хората — да не би да съм допуснал някоя неточност — и тогава вече предлагам материала за печат.

ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ: — Във вашите въпроси се казва, че аз емоционално претворявам темата си, а Давид Овадия е по-близо до документа. Но и двамата търсим истината. Сега, когато пишем тези неща, проверките със засичания са абсолютно необходими. Защото не само забравяме... просто ако сме били петдесет души в боя, аз съм бил на едно място, ти — на друго, така сме виждали различни неща и за да можем сега да предадем картината в пълнота, трябва тази „мозайка“ да се събере. И изведнъж се получава по-голяма живост. Читателят усеща как авторът и неговите събеседници правят усилия да възстановят онова време — защото е човешко да добавиш едно, да забравиш друго — така нещата се слагат много реално.

ЕМИЛИЯ ПРОХАСКОВА: — Доколкото разбирам, вие търсите връзката между партизанското време и сегашното най-вече по линия на моралното въздействие?

ЕМИЛ МАНОВ: — Но не само това. Нравствените ценности, чиито носители бяха антифашистите, са актуални и днес и, струва ми се, ще бъдат актуални дотогава, докато съществува морал — по простата причина, че това са част от трайните, да не кажа вечните, нравствени ценности, без които е немислимо съществуването и съхранението на човешкото: обществен патриотизъм, честност, другарство, вяност на дълга, хуманност, идеализъм, готовност за саможертва, непримиримост спрямо еснафщината, расизма, човекоубийството и т. н. Нима това са стари ценности?

ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ: — И все пак моите лични усилия са преди всичко в тази насока: максимално правдиво да изобрази героите на онова време. Но не трябва да правиш нито икони от тях, нито непрекъснато с пръст да ги сочиш на сегашните и да казваш: „Ето какви хора имаше, а вие какво сте!“

ДАВИД ОВАДИЯ: — Разбира се, в никакъв случай не бива да се противопоставя днешната младеж на младежта от съпротивата. Аз си спомням в 1941 г. какви деца бяхме, какви младежи, ученици, чирачета, общарчета... Кой мислеше, че от нас ще станат после герои? Самото време, самите събития раждат героите. И сега, както и тогава, има честни хора, както има и корумпирани и аполитични, които не се интересуват от друго, освен от своето лично благополучие.

ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ: — Мене са ме питали младежи: „Можете ли да кажете, др. Андреев, че вие сте същият сега, какъвто сте бил тогава? Какво значи този въпрос? Много трябва да си помислиш...“

ЕМИЛИЯ ПРОХАСКОВА: — Но могат ли да останат същите? Нормално ли е да останат същите при новите обстоятелства?

ДАВИД ОВАДИЯ: — Да бъдат същите по отношение на идеала. Да бъдат честни, както тогава бяха честни, безкомпромисни, смели: да бъдат такива и сега. В този смисъл да не се изменят...

¹⁸ Ули Порязов умира твърде млад (1959 г.) и не успява да развие многостранните си дарби.

¹⁹ Опозиционни партии у нас след 9. IX. 1944 г. са: социалдемократите на Гр. Чешмеджиев, земеделското крило на Гемето и Н. Петков и демократите на Гиргинов и Н. Мушанов.

²⁰ Вестник „Ведрина“ е орган на Съюза на народните читалища.

²¹ Партизанският бележник е саморъчно направен от Д. Овадия през юли 1944 г. в балкана. Стиховете си той помни и тук ги напечатва на пишеща машина, взета при акцията в Калофер. В бележника са събрани следните стихотворения: „На партията“, „Смъртта на отговорника“, „Три дру-

гари", „На партизанина Л.", „Синове на нощта", „Борбата на изток", „Сражението край Ростов".

²² Това са два поетични сборника, издадени в Пловдив веднага след 9 септември 1944 г. Във „Въстанически песни" участват: Христо Горов, Теню Казака, Давид Овадия, Станислав Вихров и Ангел Чаушев — Вълчо, загинал при разгрома на отряд „Антон Иванов". А в „Стоманени хора" са представени: Иван Цветков, Давид Овадия, Карл Майски (Кирил Войнов), Иван Шабански и Елка Дочева. Този сборник е получил заглавието си от едноименното стихотворение на Д. Овадия.

²³ Отрядът живее. С., 1951.

²⁴ Стихове за партизанския отряд. С., 1955.

²⁵ Кръжокът „Хр. Смирненски" е основан през 1945 г. и съществува до 1948 г.

²⁶ Литературни сборници. С., 1938.

²⁷ От стихотворението на Д. Овадия „Смъртна присъда".

²⁸ От стихотворението „Май 1944".

²⁹ От стихотворението на Ат. Далчев „14, avenue du maine".

³⁰ От стихотворението „Не казвай, че не си виновен ти", непубликувано в книга.

³¹ Статията на П. Данчев е публикувана и в „Съвременни български поети". Литературно-крит. статии. С., 1951.

³² Става дума за стихотворението „На партията", публикувано във „Въстанически песни".

³³ Ето пълния текст на това стихотворение.

СЕДМИЯТ

Било е хладно, страшно сред тунела,
и много тихо станало за миг:
шестимата запели пред разстрела
с разтворени, възторжени очи.
След залпа олютели се, залитнали
и легнали полека на пръстта...
Угаснали, замръзнали очите им,
кръв бликнала от твърдите уста:
Дали узнали в сетната минута,
предателя дали разбрали те?
Кога изгряло — чисто, свежо — утрото,
мълчал е всеки с каменно лице...
А седмият — в килията — останал...
С каква цена живота заплатил?
Ужасната, зловещата си тайна
от живите предателят укрив.
Когато пред очите ви, съдии,
застане плахо седмият в съда,
най-първо си спомнете за шестимата,
които с песен срещнаха смъртта.

- ³⁴ От стихотворението на Д. Овадия „Защото те обичам“.
³⁵ От стихотворението „В едно чудесно утро“.
³⁶ От стихотворението „Блокада“. Не е публикувано в книга.
³⁷ Статията е поместена в „Съвременни български поети: Литературно-критични статии“, 1951.
³⁸ Д. Овадия си спомня: Заради една епиграма много ми се сърди на времето Лозан Стрелков, искаше обяснения:

Благополучно се върнаха Белка и Стрелка
от незнайния космически свят...
Сега да изпратим Васен и Стрелков,
но да не се връщат назад! (Космическа
епиграма. 1959 г.)

Друга епиграма написах по повод едно съвещание, за обсъждане на литературните проблеми, на което „случайно“ не бяха поканени някои известни писатели-комунисти:

Най-мрачната бастилия
ще рухне и този час —
щом в бой ни води Цилия,
щом Станка е със нас!

И заради нея имах разправии...

³⁹ „Епиграма за литературния живот във Франция“

За тях контрактиции, награди „Гонкур“,
към нас — дискриминации и гол...

⁴⁰ От стихотворението на А. Далчев „Съдба“.

⁴¹ Съвместната статия на Г. Стоев и Д. Овадия под заглавие „За сериозна и конкретна критика“ излиза във в. „Литературен фронт“, бр. 13, 1948 г.

⁴² Г. Стоев е уредник в „Литературен фронт“ през 1949—1951 г.

⁴³ За някоя друга книга на Д. Овадия не са писани толкова много отзиви и рецензии, както за „Леваневски“ — над четиридесет. Ще цитирам с по няколко реда три от тях.

БОЖИДАР КЪНЧЕВ: Искан ми се да призная нещо, което направих, след като прочетох книгата. Тръгнах да търся Давид Овадия. Изпитвах голямата необходимост да го намеря веднага, за да му благодаря. Заради достойнствата на документалната му повест. И заради тази светла мъка, която събуди в душата ми неговият разказ.

ИВАН ЦВЕТКОВ: „Леваневски“ ме развълнува и защото събитията се развиват в моя край и бях чувал много неща за „прокълнатия командир“. Но най-вече с упорството на автора в търсене на истината и справедливостта, с литературния подвиг, който винаги е правил чест на писателите. Литературата започва оттам, където има борба за истина, и свършва там, където започва лъжата и несправедливото премълчаване.

ИВАН ПАУНОВСКИ: Давид Овадия е стигнал почти крайната степен на документализма. Тия, които следяха трудния път на ръкописа, знаем, че това бе начин по неволя, че Овадия трябваше да стъпи „на гърбъното, и да го почиства от мидените секрети и охлювната слуг независимо от приката или косвената съпротива на потопителите.“

Ще ми се да видя сега паметник на Леваневски, улици с неговото име, образа му на кинолента или в театър. И всичко друго, както си му е редът.

44 Д. Овадия си спомня: — Бях приет от една другарка на отговор на длъжност. Разговорът беше много кратък. Доста грубичко тя ми заяви, че „Леваневски е разбойник и бандит, промъкнал се в партизанското движение...“, и не може да се издава книга за него, че „писателите трябва да пишат само за положителни герои“.

45 26. IV. 1976 г. (До председателя на СБП): Другарю Зарев, бях Ви изпратил — доста отдавна — едно изложение по повод моята документална партизанска повест. Не исках да Ви досаждам и търпеливо очаквах реда си да бъда повикан от Вас на разговор. Но дните минават и аз започвам да мисля, че Вие сте ме забравили, че въобще нямате намерение да ме приемете и изслушате.

През това време ръкописът ми беше прочетен от мнозина наши писатели и критици — Камен Калчев, Тончо Жечев, Емил Манов, Блага Димитрова, Здравко Петров, Радой Ралин, Симеон Султанов и др. — и всички единодушно му дават висока оценка. Всички недоумяват, че такава книга може да бъде спряна, че може да бъде зачеркнат с лека ръка дългогодишният труд на един български писател-комунист!

Начинът, по който бе постъпено с ръкописа ми, след като е одобрен за печат, да се забрани издаването му, без каквито и да е сериозни причини, без каквито и да е смислени обяснения, не мога да окачествя освен като груб произвол, като издевателство над мен!

Другарю Зарев, аз не съм досаден просител, аз не моля за лека и доходна служба, а вода справедлива борба за една голяма и благородна кауза! Аз не Ви моля, аз изисквам от Вас да изпълните дълга си като Председател на Съюза на българските писатели!

Ако отминете този въпрос с мълчание и равнодушие — поемате твърде тежка морална и историческа отговорност!

(Поетът си спомня: „След като повестта „Леваневски“ бе отпечатана, П. Зарев ме поздрави за успеха, като срамежливо прибави: „Макар че аз нямам никаква заслуга за това.“)

46 РЕШЕНИЕ № 17 на Бюрото на ЦКРК на БКП от 21. III. 1977 г.

След обсъждане на въпроса и направените предложения Бюрото на ЦКРК на БКП

реши:

1. Отменя решение № 217 от 18. V. 1964 г. на Контролната комисия при ЦК на БКП за неразобитирането на ЗАПРЯН ГЕОРГИЕВ ФАЗЛОВ (ЛЕВАНЕВСКИ) като неоснователно и едностранчиво.

2. Централният комитет на БПФК да признае посмъртно за активен борец против фашизма и капитализма ЗАПРЯН ГЕОРГИЕВ ФАЗЛОВ (ЛЕВАНЕВСКИ) — член на БКП до смъртта си и бивш командир на отряд при бригада „Христо Ботев“. Решението да бъде съобщено на партийно събрание в село Стрима, Пловдивски окръг.

3. Централният комитет на БПФК да разгледа молбите на близките на Запрян Г. Фазлов (Леваневски) за признаване за активни борци против фашизма и капитализма.

4. При ново издание на книгите „В огъня“ и „Средногорски партизани“ пасажите за Леваневски да бъдат коригирани с оглед на реабилитацията му.

5. За взетите от ЦК на БПФК решения др. Димо Дичев да информира ЦКРК на БКП.

47 Ето и самата партия, коментирана от Д. Овадия:

СТАРОИНДИЙСКА ЗАЩИТА

Бели: Михаил Ботвиник

Черни: Давид Овадия

1. Кф3, Кф6; 2. г3, г6; 3. Ог2, Ог7; 4. О—О, О—О; 5. ц4, ц5; 6. д4, цд;
7. Кд4, Кц6; 8. Кц3, е6?

Слаб ход, от който Ботвиник веднага се възползва.

9. Кд65.

Упражнява натиск върху полето дб и допринася за овладяването на центъра.

9., Ке8; 10. Оф4, е5.

Необходимо. Иначе след 11. Кд6 ще бъде блокиран дамският фланг на черните. Но този ход отслабва много важното поле дб.

11. Ое3, а6; 12. Ка3, Кф6; 13. Оц5, Те8; 14. Од6, Оф8.

Трябва на всяка цена да се смени опасният офицер, който сковава играта на черните.

15. ц5, б6; 16. О:ф8, Ц:ф8; 17. ц:6, Д:66; 18. Кц4, Дц7

Черните успяха да отбият натиска на противника и са на път да изравнят играта. Но белите имат още значително позиционно преимущество.

19. Дд6+

Естествено е желанието на Ботвиник да опрости играта и премине към ендшпил, където той е ненадминат майстор. Още повече, че това е сеанс на едновременна игра, и за него е по-изгодно да опростява позициите.

19., Д:д6; 20. К:д6 Те6; 21. Тфд1, Це7.

Черните се стремят да прогонят коня от важното поле дб, около което се води борба от началото на партията.

22. Кц4

Заплашва с 23. Ох3 да спечели качество.

22., Цф8; 23. Кд5, Т68!

Черните заемат с топа откритата линия б и упражняват натиск върху бялата пешка 62.

24. Тд2, К:д5.

Смяната е задължителна

25. О:д5, Те7; 26. О:ц6.

Атаката на белите не даде резултат. Те решават да минат в ендшпил с леко преимущество — слаби, разкъсани черни пешки на дамското крило, които ще бъдат блокирани и атакувани.

26., д:ц; 27. Ту1.

Започва натискът върху слабата пешка ц6.

27., Од7; 28. 63.

Заплашва да спечели пешка.

28., Т65!

Черният топ излиза на простор! Той не само пази пешката е5, но и ограничава подвижността на белия кон.

29. Тцд1, Ое6; 30. Тд8+, Цг7.

Не може 30., Те8, защото след 31. Т: е8+ 32. Кд6+ белите биха спечелили качество.

31. Ту1, Та7!

Добър ход, който предпазва слабата черна пешка от нападение в тила и едновременно подготвя нейното движение напред.

32. Цф1, Ту5!

Връзва коня.

33. Цел.

Белият цар се приближава към полесражението. Но и черните не стоят.

33., а5; 34. Цд2, а4; 35. Цц3, а:6; 36. а:6, Од5.

Затваря линията за белия топ и заплашва след Та2 да спечели пешка.
37. Тu2, Т67; 38. ф3, Тu65.

По-добре беше ф5.

39. Т62, Цф6; 40. е4, Ое6; 41. Тd6, Тu5; 42. Тdд2.

Атаката е напълно отбита. Белите фигури преминават към защита. Сега вече черните добиват минимално преимущество.

42. . . . , Це7; 43. Тdи2, ф6; 44. Та2, Тu65; 45. Та3, х5.

Наравно по предложение на Ботвиник.

А ето и още една партия, играна през 1982 г. в Тетевен. Противник на Д. Овадия е шахмайсторът Б. Митов. Даваме я без коментар.

ЗАЩИТА КАРО-КАН

Бели: Д. Овадия Черни: Б. Митов

1. е4, цб; 2. д4, д5; 3. Кц3, д:е; 4. К:е4, Кбд7; 5. Оц4, Кгф6; 6. Кг5, еб; 7. К1ф3, х6; 8. Кх3, Кб6; 9. Об3, ц5; 10. ц3, Ое7; 11. Кф4, О—О; 12. О—О, сд:; 13. сд, Кбд5; 14. Те1, 66; 15. Ке5, Об7; 16. Кфд3, Дц7; 17. Од2, Таи8; 18. Тац1, Д68; 19. Де2, Т:ц1; 20. О:ц1, Ди8; 21. Од2, а5; 22. а3, Тd8; 23. Ту1, Да8; 24. ф4, Тd6; 25. г4, Кх7; 26. г5, г6; 27. г:х, Кфх6; 28. К:ф7, Ц:ф7; 29. Ке5+, Цг8; 30. К:г6, Оф8; 31. О:д5, О:д5; 32. Де5, Ох1; 33. Кх4, Цф7; 34. Ту7+, Тd7; 35. Т:д7+, К:д7; 36. Дх5+, Цг8; 37. х7+, Черните се предават.

⁴⁸ Два откъса от моя непубликуван пътепис за нашите пътешествия с Давид из Стара планина.

ПЪРВИЯТ: Ще изкачим леко задъхващата стръмнина, ще приседнем край ручей с лице към Купените и Костенурката, надиплили дълги улеи, по които се стича искряща светлина, а след още три часа усилие — ето ни на Юмука! И както винаги — право при гроба на Жан!

За Давид този гроб е може би най-високата биографична кота. Жан, с когото те не са се познавали лично, е сред петимата, които извършват първото нападение на наблюдателницата. Един рекуширал куриум и — край! Жан остава завинаги на върха...

Стоим сега с Давид Овадия пред скромния паметник: име, година на раждане, година на смъртта! И нищо повече. А колко на място, мисля си, колко на място биха били върху самотния камък тези стихове:

|| Над твоя гроб орлите ще кръжат,
ще жали нежната луна юнака...

ВТОРИЯТ: Минахме през Калофер, като през балада. Гората остана под нас. Шуми ли, пее ли? Шеметните Райски скали блестят, запалени от залязващото слънце. Група туристи извличат из дърето сухи дърва, за да ги струпат след малко на голяма клада пред хижата.

Огънят лумна, наобиколен от пъстър свят. Звън на китара. Песен. И един внезапен глас:

— Другари, виждам сред нас поета Давид Овадия! Да каже нещо своел...

Давид пристъпни бавно към жаравата и започна с приглушен от възне-ние глас:

Зарихме те, където вечен сняг
покрива раменете на балкана
и леден вятър все непрестанно
зарихме те при облаците чак...

Как особено, как неповторимо звучи сега това стихотворение тук, в подножието на върха и гроба! Имам чувството, че тая вечер Жан е възкръснал и заедно с нас слуша поетичните думи за себе си.

Свободен, импровизиран рецитал! Трептят звездите, обсипали свода небесен, а водопадът все шуми, шуми.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

- Александров, X. 116
 Андреев, В. 19, 31, 70, 86, 117
 Атанасов, Г. 42
 Ахматова, А. 62
 Бабел 43, 80
 Багряна, Е. 50
 Байрон, Дж. 21, 80, 81, 114
 Баланже, Р. 96
 Балзак 43, 111
 Бени, А. 19
 Бенковский 32
 Бицин, Г. 54
 Блок, Ал. 111
 Бодлер 80, 81
 Божилев, Б. 57, 68
 Бойер, П. 43
 Бондаренко 106
 Ботвинник, М. 107, 108
 Ботев, Хр. 18, 19, 20, 27, 32, 44, 67, 72, 75, 79, 83
 Ботевски, X. 95
 Бояджиев, Д. 67
 Вазов, Ив. 72, 75
 Вандов, И. 57
 Вапцарова, Б. 19
 Вапцаров, Н. 11, 18, 19, 20, 32, 61, 62, 64, 81
 Вапцаров, Б. 19
 Вассерман, Я. 43
 Величков, М. 57
 Вергилий 81
 Верка 99
 Вери, Ж. 43
 Веселинова, О. 14
 Вихров, Ст. 119
 Войников 72
 Волен, И. 50
 Ворошилов 32
 Вутимски, А. 59
 Вълчев, Н. 53
 124
 Гановски, С. 28
 Ганчев, М. 72
 Георгиев, Л. 68
 Георгиева, К. 57
 Геров, А. 57, 59, 84
 Гладков, Ф. 43
 Гогол 14, 43
 Горки, М. 28, 43, 115
 Горев, Хр. 69, 119
 Гюте 21, 66, 81
 Гюлева, М. 104
 Далчев, А. 45, 59, 61, 62, 80, 84, 89, 120
 Данчев, П. 61, 62, 70
 Дамянов, Д. 74
 Дебелинов, Д. 18, 20, 67, 81, 82
 Декало, З. 29, 78
 Делчев, Б. 45, 50
 Держински 32
 Дикенс 43
 Димитрова, Бл. 49, 50, 57, 59, 121
 Димитров, Г. 63, 64
 Димитров, Ж. 104
 Дойков, Ив. 104
 Докторов, Г. 117
 Достоевски 14, 28, 43, 111, 115
 Дочева, Е. 119
 Лъбов 31
 Емерсън 45
 Енгелс 28
 Еренбург, Ил. 21, 43
 Женков, В. 95
 Жечев, Т. 36, 121
 Жечев (Тодоров), Г. 77
 Жотев, Д. 49
 Займов, Ст. 45
 Зарев, П. 121
 Захариев, Вл. 16, 27, 117

Золд, Е. 115
Зошченко 62

Ибсен, Х. 115
Иванов, Ив. 15
Ивчев, Г. 72
Икономов, Т. 45
Исаев, Мл. 40, 62

Иовков, Г. 15, 58, 102, 103, 104
Иовков, П. 17, 80

Кадака, Т. 119
Казанова 45
Калчев, К. 50, 100, 121
Камен 33, 44
Караджов, Ст. 95, 97, 99
Каралийчев, А. 50
Караславов, Г. 84

Карнеги, А. 114
Каролев, Ст. 54
Катаев, В. 43
Келерман 43

Кирияков, В. 21, 78
Кондарев, Н. 39
Кондорсе 61
Константинова, Е. 117
Костов, Тр. 63, 64, 65
Красински, Сл. 22
Кръстев, Ил. 22, 23, 27, 104
Кръстева, С. 80
Кунчев, Б. 120
Купер, Ф. 43
Кюлявков, К. 90

Лабрюйер 54
Ламар 40,
Ламартин 28
Ламбреа, К. 97, 98
Ларошфуко 45
Ласкер 108
Левски 32
Ленков, Гр. 81
Ленни 28
Леопарди 81
Лермонтов 14, 81
Лялчев, Н. 83
Лондон, Дж. 16, 116
Лорка 81

Мавродиев 14
Маджаров, М. 45
Майски, К. 119
Македонски 90, 98

Манов, Е. 49, 50, 57, 117, 121
Маркс 28, 61
Мартинов, Ив. 40
Матев, П. 53
Маяковский 82
Менахемов, М. 26, 27, 29, 30, 78
Метерлиник, М. 115
Миланов, Ал. 72
Милев, Б. 95, 96
Милев, Г. 19, 21, 81
Милев, П. 68
Минков, Св. 50
Митропулос, А. 109
Михайлов, Г. 81
Михайловски, Ст. 72
Михалчев, Д. 15
Монтен 45
Мордохай, Е. 29
Мултатули 45
Муратов, А. 57, 59, 62
Мушанов, Н. 118

Наковски 53
Неверов 43
Некрасов 106
Нервал 81
Нишче 16, 116
Ничев, Д. 84

Обретенков, Н. 45
Ованесов, С. 28

Павлов, Т. 28
Пастернак 75
Пауновски, Ив. 120
Паустовски 80
Пенчева, Ст. 19, 59, 70
Переновски, Т. 95, 97, 100, 101
Петков, П. 57
Петков, Н. 118
Петров, В. 40, 49, 50, 57, 59
Петров, З. 121
Петьофи, Ш. 67
Пиляк 43
Плеханов 28
По, Ед. 81
Попов, Д. 104
Порязов, В. 95
Порязов, У. 39, 118
Прохаскова, Е. 117, 118
Пруст, М. 66, 80
Пушкин, А. 14, 74, 79, 81, 111

Радев, С. 45
 Радевски, Хр. 17, 21, 46, 54, 62, 81, 89
 Радоев, Ив. 19, 53, 56, 58, 70
 Радойнов, Цв. 35, 117
 РадомиРСки, Сл. 95, 97
 Разцветников, А. 67
 Райнов, Б. 57, 59
 Раковски, В. 53
 Ралии, Р. 40, 49, 53, 54, 57, 71, 72, 86, 87, 88, 121
 Ремарк 115
 Ремке 15
 Рид, М. 43
 Ризников, Т. 66

Салгари, Е. 43
 Свежин, Г. 72
 Северняк, С. 53
 Сегренски, Ал. 57
 Серкеджиев, Г. 104
 Серкеджиева, Н. 104
 Силянов, Хр. 45
 Симон, Сен. 45, 61
 Синклер 43
 Славейков, П. Р. 72
 Смирненски, Хр. 18, 20, 32, 44, 72, 81

Спасова, Ал. 66
 Спасова, М. 57
 Спасов, Цв. 19
 Стайков, С. (Савинков) 95, 100
 Стамболиев, Б. (Владо) 104
 Стамболски, Хр. 45
 Станев, Е. 84
 Стефанов, Д. 68
 Стефанова, Н. 57
 Стойна 98, 100, 101
 Стоев, Г. 53, 58, 59, 84, 120
 Стойчев, Д. 72
 Стрелков, Л. 120
 Стоянов, З. 45
 Султанов, С. 121
 Сучко 14

Таджер, Л. 26
 Тал, М. 108
 Танги, Р. 96
 Тарасов-Родионов 43
 Тараш 109
 Тарев, Ст. 93

Толстой, А. 36
 Толстой, Л. 14, 16, 43
 Тонев, Н. (Жан) 109
 Траянов, Т. 108
 Троянски, Ив. 72
 Тургенев 14, 43, 80

Уитман 83

Фетов 14
 Фигнер, В. 45
 Фишер 108
 Фриш, М. 83
 Фурие 61

Фурнаджиев, Н. 21, 50, 53, 58, 82, 88

Хайне 21, 81
 Хамсун, К. 43, 115
 Ханчев, В. 57
 Харди, Т. 83
 Хегел 61
 Херцен 45
 Хораций 81
 Христов, Н. 24
 Христов, Р. 15
 Христов, К. 72

Цачев, Кл. 19, 53, 69
 Цветков, Ив. 116, 119, 120

Чакалов, П. 116
 Чакъров, Сл. 97, 98
 Чапаев 32
 Чехов, А. 14
 Чешмеджиев, Гр. 118

Шабански, Ив. 119
 Шанфор 45
 Шатев, П. 45
 Шекерджийски, Е. 23, 26
 Шилер, Ф. 116
 Шишманов, Ив. 72
 Шолохов, М. 43

Юго, В. 43, 81, 111, 115

Яворов, П. 17, 45, 67, 81, 82
 Якова, В. 26
 Янев, А. 102, 103

СЪДЪРЖАНИЕ

Встъпителни думи	5
Детство в три града	7
Гимназист	14
Началото	16
Не просто член на нелегална организация	22
По чисто човешки път	27
Димящо минало	31
И такива въпроси се задават	37
Това беше възрожденско време	38
На фронта	40
Духовни и естетически наставници	43
Проблеми от вчера и днес	45
Партизански дневник	52
Ти трябва истината да кажеш	57
Две посвещения	63
Аз вярвам в мълчаливата любов	65
Опорни точки	69
Епиграми	71
Стих. Поетично изкуство. Преводна поезия	75
Литературни течения и моди. Значение на поезията.	81
Това е продължение на борбата	84
Да се поправи една несправедливост	89
Не зная как да ви благодаря, деца	95
Документален роман за антонивановци	102
Пристрастия	105
Словото отива в бъдещето	112
Бележки	114
Именен показалец	124

БЛАГОЙ ДИМИТРОВ ПОПОВ

ДАВИД ОВАДИЯ

Рецензент Никифор Гориевски

Редактор Поляна Никифорова

Художник Веселин Павлов

Худ. редактор Николай Александров

Техн. редактор Теменужка Хаджииванова

Коректор Мая Недкова

Дадена за набор на 16. V. 1983 г.

Подписана за печат на 20. IX. 1983 г.

И лязала от печат през септември 1983 г.

Печатни коли 9

Издателски коли 8,39

Условно издателски коли 9,09

Издателски № 25733

Литературна група III-8

Формат 16/90/84

Тираж 1899

Цена 1,33 лв.

Код 0255332211/5062-2-83

Издателство „Наука и изкуство“, София
Печатница „Г. Димитров“, Ямбол

„Литературни анкети“ идват да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксистическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и авторитетни данни за живота на анкетирания автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнатите съвременни писатели, литературни критици и литературоведи.

ЦЕНА 1,33 ЛВ.